पु॰ना International School

Shree Swaminarayan Gurukul, Zundal

Grade –VIII

Sanskrit

Specimen

Copy

Year- 2022-23

अनुक्रमणिका

LESSON-No-	TITLE
प्रथम: पाठ:	सुभाषितानि
द्वितीय: पाठ:	बिल्सी वाणी न कदापि में श्रुता
तृतीय: पाठ:	डीजिभारातम
चतुर्थ: पाठ:	सदैव पुरतो निधेहि चरणं
पच्चम: पाठ:	कण्टकेनैव कंटकम
षष्ट: पाठ:	गृहम शुन्यम सूताम विना
सप्तम: पाठ:	भारत्जनता हम
अष्टम: पाठ:	संसार् सागरस्य नायका:

पाठ-१-सुभाषितानि

क- गणवान व्यक्तियों में गुण होते हैं किंतु गुणहीन व्यक्ति को पाकर गुण दोष में बदल जाते हैं। नदियाँ स्वादिष्ट जल से युक्त ही निकलती हैं। किंतु समुन्द्र तक पहुँचकर वे पीने योग्य नही रहता।

भाव-संगति में गुण विकसित होते हैं किंतु कुसंगति बमें वही गुण दोष बन जाते हैं।

ख-साहित्य,संगीत व कला कौशल से हीन व्यक्ति वास्तव में पूँछ और सींग के बिना जानवर या पशु के समान है।जो घास ना खाते हुये भी जीवित है।वह तो पशुओं का परम सौभाग्य है कि घासफुंस न खाकर स्वादिष्ट भोजन करता है।

भाव-साहित्य में अभिरुचि संगीत आदि कलाओं मे कौशल से ही मनुष्य मनुष्य बनता है।नही तो वह पशु के समाान ही मरहता है।

ग-लालची व्यक्ति का यश ,चुगलखोर की दोस्ती ,कर्महीनम का कुल, धन को अधिक महत्व देने वाले का धर्म अर्थात धर्मपरायणता,बुरी आदतों वालों का विद्या का फल ,कंजूस का सुख और प्रमोद करने वाले मंत्री युक्त राजा का राज्य नष्ट हो जाती है।

भाव-यदि यश चाहिए तो व्यक्ति लालच न करें, मित्रता चाहिए तो चुगलखोरो न हो,धर्माचारण करना हो तो धन लाभ को अधिक महत्व न दें, विद्या का फल चाहिए तो बुरी आदतों को छोड़े, जीवन का सुख चाहिए तो कंजूस न हो और सत्ता को बनाए रखना हो तो मंत्री कर्त्तव्य के प्रति लापरवाह न हो ।

घ -जिस प्रकार यह माधुमक्खी मीठे अथवा कड़वे रस को एक समान पीकर मिठास ही उत्पन्न करती है,उसी प्रकार संत लोग सज्जन व दुर्जन लोगों की बात एक समान सुन कर सूक्ति रूप रस का सृजन करते है।

भाव-सन्त लोग सज्जन और दुर्जन में भेदभाव न कर दोनों की बात सुनकर अच्छी बातें क्हते हैं।जिस प्रकार मधुमक्खी मीठा अथवा कड़वा दोनों रस एक समान पीकर मधु का ही निर्माण करती है।

ङ-जो व्यक्ति निश्चय से परिश्रम छोड़कर भाग्य का ही सहारा लेते हैं। महल के द्वार पर बने हुए नकली सिंह की तरह उनके सिर पर कौए बैठते हैं।

भाव-व्यक्ति को कभी भी अपने भाग्य पर निर्भर नही होना चाहिए बल्कि सदैव अपनी मेहनत पर निर्भर रहना चाहिए।

च-फूल-पत्ते, फल, छाया, जड़-छाल और लकड़ी से पेड़ धन्य बन जाता है, जिनसे माँगने वाले कभी भी निराश नही होते हैं।

भाव-वृक्ष सदैव परोपकार करते हैं। वे अपने शरीर के अंगों से सदैव लोगों का भला ही करते रहते हैं।

छ-निश्चय से विपत्तियों का शुरूआत में ही इलाज कर देना चाहिए।आग से घर के जलने पर कुआँ खोदना उचित नही होता है।

भाव-हर मनुष्य को हर समस्या का समाधान पहले से ही ढूँढ लेना चाहिए।जिससे कभी समस्या आ जाए, तो मुसीबत का सामना करने में कठिनाई न हो।मनुष्य की भलाई इसी में है। समस्या आने पर समाधान ढूँढना उचित नही।

2. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत
(श्लोकांशों में रिक्त स्थानों की पूर्ति करें)

(क) समुद्रमासाद्य .... ।
उत्तराणि:समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः।

(ख) .... वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।
उत्तराणि:श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति ।

(ग) तद्भागधेयं .... पशूनाम्।
उत्तराणि:तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ।

(घ) विद्याफलं .... कृपणस्य सौख्यम्।
उत्तराणि:विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यम्।

(ङ) पौरुषं विहाय यः .... अवलम्बते।
उत्तराणि:पौरुषं विहाय यः दैवमेव अवलम्बते।

(च) चिन्तनीया हि विपदाम् .... प्रतिक्रियाः
उत्तराणि:चिन्तनीया हि विपदाम् आदावेव प्रतिक्रियाः।

3. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -
(प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखें)

(क) व्यसनिनः किं नश्यति?
उत्तराणि:विद्याफलम्।

(ख) कस्य यशः नश्यति?
उत्तराणि:लुब्धस्य

(ग) मधुमक्षिका किं जनयति?
उत्तराणि:माधुर्यम्।

(घ) मधुरसूक्तरसं के सृजन्ति?
उत्तराणि:सन्तः

(ङ) अर्थिनः केभ्यः विमुखा न यान्ति?
उत्तराणि:महीरुहेभ्यः ।

4. अधोलिखित-तद्भव-शब्दानां कृते पाठात् चित्वा संस्कृतपदानि लिखत
(अधोलिखित तद्भव शब्दों के लिए पाठ से चयन करके संस्कृत पद लिखो)

यथा - कंजूस - कृपणः
कड़वा - कटुकम्।
पूँछ - पुच्छः ।
लोभी - लुब्धः ।
मधुमक्खी - मधुमक्षिका।
तिनका - तृणम्।

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु कर्तृपदं क्रियापदं च चित्वा लिखत
(अधोलिखित वाक्यों में कर्तापद और क्रियापदों का चयन करके लिखो)

वाक्यानि	कर्त्ता	क्रिया
यथा-सन्तः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।	सन्तः	सृजन्ति
(क) निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।	....	....
(ख) गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।	....	....
(ग) मधुमक्षिका माधुर्यं जनयेत्।	....	....
(घ) पिशुनस्य मैत्री यशः नाशयति।	....	....
(ङ) नद्यः समुद्रमासाद्य अपेयाः भवन्ति।	....	....

im 1

उत्तराणि:

कर्तृपदम् - क्रियापदम्

(क) दोषाः - भवन्ति।

(ख) गुणाः - भवन्ति।

(ग) मधुमक्षिका - जनयेत्।

(घ) मैत्री - नाशयति।

(ङ) नद्यः - भवन्ति।

6. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -
(रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्न निर्माण करो)

(क) गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति ।
उत्तराणि:के गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति?

(ख) नद्यः सुस्वादुतोयाः भवन्ति।
उत्तराणि:काः सुस्वादुतोयाः भवन्ति?

(ग) लुब्धस्य यशः नश्यति।
उत्तराणि:कस्य यशः नश्यति?

(घ) मधुमक्षिका माधुर्यमेव जनयति।
उत्तराणि:का माधुर्यमेव जनयति?

(ङ) तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः।
उत्तराणि:तस्य कुत्र तिष्ठन्ति वायसाः।

7. उदाहरणानुसारं पदानि पृथक् कुरुत
(उदाहरण के अनुसार पदों को पृथक्-पृथक् करो)

यथा- समुद्रमासाद्य - समुद्रम् + आसाद्य

(क) माधुर्यमेव - माधुर्यम् + एव।
(ख) अल्पमेव - अल्पम् + एव।
(ग) सर्वमेव - सर्वम् + एव।
(घ) दैवमेव - दैवम् + एव।
(ङ) महात्मनामुक्तिः - महात्मनाम् + उक्तिः ।
(च) विपदामादावेव - विपदाम् + आदौ + एव।

अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा श्लोकाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि निर्देशानुसारं लिखत -

(1) गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति।
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः॥
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः।
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥

I. एकपदेन उत्तरत -

(i) गुणाः किं प्राप्य दोषाः भवन्ति?
उत्तराणि:निर्गुणम्।

(ii) काः अपेयाः भवन्ति?
उत्तराणि:नद्यः।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) किमासाद्य नद्यः अपेयाः भवन्ति?
उत्तराणि:नद्यः समुद्रम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति।

(ii) गुणज्ञेषु के गुणाः भवन्ति?

उत्तराणि:गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।

III. निर्देशानुसारम् प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत -

(i) 'ते' इत्यस्य स्थाने संज्ञापदं किम्?

(क) नद्यः

(ख) गुणाः

(ग) दोषाः

(घ) अपेयाः

उत्तराणि:

(ख) गुणाः ।

(ii) 'अवगुणाः' इति पदस्य समानार्थकं पदं श्लोकात् चित्वा लिखत।

(क) अपेयाः

(ख) गुणाः

(ग) दोषाः

(घ) निर्गुणाः

उत्तराणि:

(ग) दोषाः।

(iii) 'अपेयाः' इति पदस्य कर्तृपदं किम्?

(क) समुद्रम्

(ख) नद्यः

(ग) तोयाः

(घ) दोषाः

उत्तराणि:

(ग) तोयाः ।

(iv) 'गुणज्ञेषु' इत्यस्मिन् पदे विभक्तिः का?

(क) सप्तमी

(ख) षष्ठी

(ग) पञ्चमी

(घ) चतुर्थी

उत्तराणि:
(क) सप्तमी।

(2) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः।
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः॥
तृणं न खादन्नपि जीवमानः।
तद्भागधेयं परमं पशूनाम्॥

I. एकपदेन उत्तरत

(i) पुच्छविषाणहीनः कः अस्ति?
उत्तराणि:कलाविहीनः।

(ii) कः तृणं न खादन्नपि जीवमानः अस्ति?
उत्तराणि:साक्षात्पशुः।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) साक्षात् पशुः कः अस्ति?
उत्तराणि:कलाविहीनः जनः साक्षात् पशुः अस्ति।

III. निर्देशानुसारम् उत्तरम् लिखत

(i) 'खादन्नपि' इत्यत्र सन्धिविच्छेदः विधेयः।
उत्तराणि:खादन् अपि।

(ii) 'जीवमानः' इत्यस्य पर्यायशब्दं लिखत।
उत्तराणि:जीवितः सन्।

(iii) 'विषाणहीनः' इत्यस्य विग्रहं लिखत।
उत्तराणि:विषाणेन-हीन।

समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत, येन कथनानां भावः स्पष्टो भवेत् -

(क) लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री -
अस्य भावः अस्ति यद् लोभिनः .... नष्टं ...., पिशुनस्य.................... नष्टा भवति।
उत्तराणि:लोभिनः यशः नष्टं भवति, पिशुनस्य मित्रता नष्टा भवति।

(ख) स्त्रियां रोचमानायां सर्वं तद् रोचते कुलम् -
अस्य भावः अस्ति यत् स्त्रियां .... सर्वं तद् ....|
उत्तराणि:स्त्रियां प्रसन्नायां सर्वं तद् कुलं शोभते।

अधोलिखितयोःसूक्तयोः शुद्धं अर्थं चित्वा लिखत।

(क) कृपणस्य सौख्यम्।
(i) कृपणः सुखी भवति।
(ii) कृपणस्य सुखं नश्यति।
(iii) लोभी सुखी भवति।
(iv) कृपणः सुन्दरः भवति।
उत्तराणि:
(ii) कृपणस्य सुखं नश्यति।

(ख) अर्थपरस्य धर्मः।
(i) स्वार्थी धर्मं जानाति।
(ii) स्वार्थी धर्मं नाशयति।
(iii) अर्थी धर्मं प्राप्नोति।
(iv) अर्थपरायणस्य जनस्य धर्मः नश्यति।
उत्तराणि:
(iv) अर्थपरायणस्य जनस्य धर्मः नश्यति।

अधोलिखितेषु भावकथनेषु यत् कथनं शुद्धं तत् (✓) चिह्नन, यच्चाऽशुद्धं तत् (X) चिह्नन अङ्कयत।

(क) नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः।

(i) नद्यः समुद्रमासाद्य पेयाः भवन्ति।
(ii) नद्यः सागरं प्राप्य अपेयाः भवन्ति।

उत्तराणि:
(i) नद्यः समुद्रमासाद्य पेयाः भवन्ति। (X)
(ii) नद्यः सागरं प्राप्य अपेयाः भवन्ति। (✓)

(ख) लुब्धस्य नश्यति यशः।

(i) लोभिनः सम्मानो नष्टो भवति।
(ii) लुब्धस्य धनं वर्धते।
उत्तराणि:
(i) लोभिन: सम्मानो नष्टो भवति। (✓)
(ii) लुब्धस्य धनं वर्धते। (X)

अधोलिखितश्लोकांशान् परस्परं मेलयित्वा लिखत।

(क) - (ख)
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः - वर्धितानां परैरपि।
साहित्यसंगीतकलाविहीनः - सर्वमेव न रोचते।
महतां प्रकृतिः सैव - साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तस्यां त्वरोचमानायां - समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः।
उत्तराणि:
(क) - (ख)
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः - समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः।
साहित्यसंगीतकलाविहीनः - साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
महतां प्रकृतिः सैव - वर्धितानां परैरपि।
तस्यां त्वरोचमानायां - सर्वमेव न रोचते।

अधोलिखितानां श्लोकानाम् अन्वयं कुरुत

(क) साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुःपुच्छविषाणहीनः।
उत्तराणि:साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः (जनः) पुच्छविषाणहीनः साक्षात् पशुः (एव) (अस्ति)।

(ख) लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
उत्तराणि:लुब्धस्य यशः, पिशुनस्य मैत्री, नष्टक्रियस्य कुलम्, अर्थपरस्य धर्मः नश्यति ।

अधोलिखितेषु कथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम् -

(क) लुब्धस्य यशः नश्यति।
(i) कः
(ii) किम्
(iii) के
(iv) कम्
उत्तराणि:(क) लुब्धस्य किम् नश्यति?

(ख) गुणाः निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
(i) कः
(ii) का
(iii) के
(iv) काः
उत्तराणि:(ख) के निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः?

(ग) अर्थपरस्य धर्मः नश्यति।
(i) कस्य
(ii) कस्याः
(iii) केषाम्
(iv) के
उत्तराणि:(ग) कस्य धर्मः नश्यति?

अधोलिखितानां शब्दानाम् अर्थान् निर्दिश्य वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

लुब्धः, मैत्री, सौख्यम्।
उत्तराणि:(i) लुब्धः = लोभी।
लुब्धः सम्मानं न लभते।

(ii) मैत्री = मित्रता।
सज्जनानां मैत्री स्थायिनी भवति।

(iii) सौख्यम् = सुख।
परोपकारेण सौख्यम् भवति।

अधोलिखितानां शब्दानां समक्षं प्रदत्तैः अर्थैः सह मेलनं क्रियताम् -

शब्दाः - अर्थाः
(i) दोषाः - अवगुणाः
(ii) आसाद्य - प्राप्य
(iii) विहीनः - रहितः
(iv) विषाणः - शृङ्गः
(v) जीवमानः - जीवितः
(vi) लुब्धस्य - लोभिनः।

1. निम्नश्लोकद्वयं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत -

(क) लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री,
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य।।

(i) अर्थपरस्य किम् नश्यति?
(क) यशः
(ख) धर्मः
(ग) मैत्री
(घ) भूपतिः
उत्तराणि:(ख) धर्मः

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत___लुब्धस्य, नष्टक्रियस्य पिशुनस्य च किं किं नश्यन्ति? ।
उत्तराणि:लुब्धस्य यशः, नष्टक्रियस्य कुलं पिशुनस्य च मैत्री नश्यन्ति।

(iii) ‘नराधिपस्य’ इत्यस्य पदस्य समानार्थकं पदं किं? ।

(क) नृपः

(ख) राजा

(ग) राज्ञः

(घ) इनि

उत्तराणि:(ग) राज्ञः

(iv) ‘व्यसनिनः’ अस्मिन् पदे कः प्रत्ययः?

(क) नः

(ख) निनः

(ग) ङीप्

(घ) राज्यं

उत्तराणि:(घ) इनि

(ख) पीत्वा रसं तु कटुकं मधुरं समानं
माधुर्यमेव जनयेन्मधुमक्षिकासौ।
सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां
श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।।

(i) समसज्जनदुर्जनानां वचः आकर्ण्य के मधुरसूक्तरसं सृजन्ति?

(क) दुष्टाः

(ख) सन्तः

(ग) दुर्जनाः

(घ) मक्षिकाः

उत्तराणि:(ख) सन्तः

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत

मधुमक्षिका कीदृशं रसं पीत्वा माधुर्यम् जनयति? .

उत्तराणि:मधुमक्षिका कटुकं मधुरं रसं पीत्वा माधुर्यम् जनयति।

(iii) ‘सृजन्ति’ इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किं?

(क) सन्तः

(ख) दुर्जनानाम्

(ग) मधुमक्षिका

(घ) वचः

उत्तराणि:(क) सन्तः

(iv) 'आकर्ण्य' इत्यर्थे श्लोके किं पदं प्रयुक्त?

(क) वचः

(ख) रसं

(ग) तथैव

(घ) श्रुत्वा

उत्तराणि:(घ) श्रुत्वा

2. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

(i) सुस्वादुतोयाः नद्यः प्रवहन्ति।

(क) का

(ख) के

(ग) काः

(घ) कानि

उत्तराणि:

(ग) काः

(ii) कृपणस्य सौख्यं नश्यति।

(क) कस्य

(ख) कस्याः

(ग) कस्मै

(घ) कस्यै

उत्तराणि:

(क) कस्य

(iii) यो दैवमवावलम्बते।

(क) किम्

(ख) कस्य

(ग) केषाम्

(घ) कासाम्

उत्तराणि:
(क) किम्

(iv) व्यसनिनः विद्याफलं नश्यति।
(क) काः
(ख) कस्याः
(ग) कः
(घ) कस्य
उत्तराणि:
(घ) कस्य

(v) 'त्यजति' इति क्रियापदस्य समानार्थकं किं?
(क) गृह्णाति
(ख) जहाति
(ग) धारयति
(घ) वर्धयति
उत्तराणि:
(ख) जहाति

पाठ-2-बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

सरलार्थ-

1-कस्मिश्चित् वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न किञ्चिदपि आहारं प्राप्तवान्। ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहाम् दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्-'नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ को-पि जीवः आगच्छति। अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि' इति।

सरलार्थ-किसी वन में खरनखर नामक शेर रहता था। किसी दिन इधर-उधर घूमते हुए भूख से पीड़ित उस ने कुछ भी भोजन प्राप्त नही किया। उसके बाद दिन छिपने के समय एक बड़ी गुफा को देखकर उसने सोचा-'निश्चित रूप से इस गुफा में रात में कोई प्राणी आता है। इसलिए यहीं छिपकर रहता हूँ ।

2-एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते , न च बहिरागता। शृगालः अचिन्तयत्-'अहो विनष्टो-स्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?'एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः -'भो बिल, भो बिल, किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतो-स्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि? यदि त्वं मां न आह्यसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति।'

सरलार्थ-इसी बीच गुफा का स्वामी दधिपुच्छ नामक गिदड़ आ गया।और वह जहाँ तक देखता वहाँ तक उसे शेर के पैरों के निशान अंदर जाने के दिखाई दिए पर बाहर आने के दिखाई नही दिए। गीदड़ ने सोचा- अरे मैं तो मर गया।निश्चिय से इस बिल में सिंह है ऐसा मैं सोचता हूँ, तो अब क्या करूँ?'ऐसा सोचकर दूर खड़ा होकर ऊँची आवाज में बोलता है-अरे बिल, अरे बिल, क्या याद नही है, जो मैंने तुम्हारे साथ समझौता किया है कि जब बाहर से वापस आऊँगा तब तुम मुझे बुलाओगी? यदि तुम मुझे नही बुलाती हो तो मैं दूसरे बिल में चला जाऊँगा।

3-अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत्-''नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति।''

अथवा साध्विदम् उच्यते-

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादिकाः क्रिया

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेइथुश्चाधिको भवेत।।

सरलार्थ-इसके बाद यह सुनकर शेर ने सोचा-'निश्चय से यह गुफा अपने मालिक का सदा आह्वान करती है। परन्तु मेरे डर से कोछ नही बोल रही है।'

4-तदहम् अस्य आह्वानं करोमि ।एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति। इत्थं विचार्य सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानमकरोत्। सिंहस्य उच्चगर्जन-प्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत्। अनेन अन्ये-पि पशवः भयभीताः अभवन् । शृगालो-पि ततः दूरं पलायमानः इममपठत्-

सरलार्थ–तो मैं इसको पुकारता हूँ। इस तरह वह बिल में प्रवेश करके मेरा भोजन बन जाएगा। इस प्रकार सोचकर शेर ने अचानक गीदड़ को पुकारा । शेर की गर्जना की गूँज से वह गुफा जोर से गीदड़ को पुकारने लगी। इससे दूसरे पशु भी डर से व्याकुल हो गए। गीदड़ भी वहाँ से दूर भागते हुए बोला-

5- अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोच्यते यो न करोत्यनागतम्।
वने-त्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता।।

सरलार्थ–जो आनेवाले कल का उपाय करता है, वह संसार में शोभा पाता है और जो आनेवाले कल का उपाय नही करता वह दुखी होता है।यहाँ वन में रहते मेरा बुढ़ापा आगया परन्तु मैने कभी भी बिल की वाणी नही सुनी।

2. एकपदेन उत्तरं लिखत -
(एक पद में उत्तर लिखो)

(क) सिंहस्य नाम किम्?
उत्तराणि:खरनखरः।

(ख) गुहायाः स्वामी कः आसीत्?
उत्तराणि:दधिपुच्छः ।

(ग) सिंहः कस्मिन् समये गुहायाः समीपे आगतः?
उत्तराणि:सूर्यास्तसमये।

(घ) हस्तपादादिकाः क्रियाः केषां न प्रवर्तन्ते?
उत्तराणि:भयसन्त्रस्तमनसाम्।

(ङ) गुहा केन प्रतिध्वनिता?
उत्तराणि:सिंहगर्जनेन।

3. पूर्णवाक्येन उत्तरत
(पूर्ण वाक्य में उत्तर लिखो)

(क) खरनखरः कुत्र प्रतिवसति स्म?
उत्तराणि:(क) खरनखरः कस्मिंश्चित् वने प्रतिवसति स्म।

(ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः किम् अचिन्तयत्?
उत्तराणि:(ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः अचिन्तयत्-'नूनं एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति।
अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि।'

(ग) शृगालः किम् अचिन्तयत्?
उत्तराणि:(ग) शृगालः अचिन्तयत्-'अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति इति तर्कयामि।
तत् किं करवाणि?'

(घ) शृगालः कुत्र पलायितः?
उत्तराणि:(घ) शृगालः दूरं पलायितः।

(ङ) गुहासमीपमागत्य शृगालः किं पश्यति?
उत्तराणि:(ङ) गुहासमीपमागत्य शृगालः पश्यति यत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते, न बहिरागता।

(च) कः शोभते?
उत्तराणि:(च) यः अनागतं कुरुते, सः शोभते।

4. रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -
(रेखांकित पदों के लिए प्रश्न निर्माण कीजिए)

(क) <u>क्षुधातः</u> सिंह कुत्रापि आहारं न प्राप्तवान्।
उत्तराणि:<u>कीदृशः</u> सिंह कुत्रापि आहारं न प्राप्तवान्?

(ख) <u>दधिपुच्छः</u> नाम शृगालः गुहायाः स्वामी आसीत्।
उत्तराणि:<u>कः</u> नाम शृगालः गुहायाः स्वामी आसीत्?

(ग) एषा गुहा <u>स्वामिनः</u> सदा आह्वानं करोति।
उत्तराणि:एषा गुहा <u>कस्य</u> सदा आह्वानं करोति?

(घ) भयसन्त्रस्तमनसां <u>हस्तपादादिकाः</u> क्रियाः न प्रवर्तन्ते।
उत्तराणि:भयसन्त्रस्तमनसां <u>कीदृश्यः/ काः</u> क्रियाः न प्रवर्तन्ते?

(ङ) आह्वानेन शृगालः <u>बिले</u> प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति।
उत्तराणि:आह्वानेन शृगालः <u>कुत्र</u> प्रविश्य सिंहस्य भोज्यं भविष्यति?

5. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत -
(वाक्यों को घटना के क्रमानुसार लिखो)

(क) गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत् ।
(ख) सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत् ।
(ग) परिभ्रमन् सिंहः क्षुधा" जातः।
(घ) दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः।
(ङ) सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्।
(च) दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत् ।
(छ) गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः।
उत्तराणि:
1. परिभ्रमन् सिंहः क्षुधा" जातः। (ग)
2. सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत्। (ख)
3. गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्। (क)
4. गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः। (छ)
5. दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः। (घ)
6. सिंहः शृगालस्य आह्वानम्करोत्। (ङ)
7. दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत्। (च)

6. यथानिर्देशमुत्तरत -
(निर्देशानुसार उत्तर दीजिए)

(क) 'एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्' अस्मिन् वाक्ये कति विशेषणपदानि, संख्यया सह पदानि अपि लिखत?
उत्तराणि:1. एकाम्, 2. महतीम्।

(ख) तदहम् अस्य आह्वानं करोमि- अत्र 'अहम्' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?
उत्तराणि:सिंहाय।

(ग) 'यदि त्वं मां न आह्वयसि' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?
उत्तराणि:त्वम्।

(घ) "सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?
उत्तराणि:
दृश्यते।

(ङ) वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा' अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम्?
उत्तराणि:अत्र।

7. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत
(मञ्जूषा से अव्यय पदों को चुनकर रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए) |

कश्चन दूरे नीचैः यदा तदा यदि तर्हि परम् च सहसा |

एकस्मिन् वने .... व्याधः जालं विस्तीर्य .... स्थितः। क्रमशः आकाशात् सपरिवारः कपोतराजः .... आगच्छत्। .... कपोताः तण्डुलान् अपश्यन् .... तेषां लोभो जातः। परं राजा सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः आसीत् .... वने कोऽपि मनुष्यः नास्ति। .... कुतः तण्डुलानाम् सम्भवः? .... राज्ञः उपदेशम् अस्वीकृत्य कपोताः तण्डुलान् खादितुं प्रवृत्ताः जाले ..... निपतिताः। अतः उक्तम् .. विदधीत न क्रियाम्'।
उत्तराणि:
एकस्मिन् वने कश्चन व्याधः जालं विस्तीर्य दूरे स्थितः। क्रमशः आकाशात् सपरिवारः कपोतराजः नीचैः आगच्छत्। यदा कपोताः तण्डुलान् अपश्यन् तदा तेषां लोभो जातः। परं राजा सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः आसीत् यदि वने कोऽपि मनुष्यः नास्ति। तर्हि कुतः तण्डुलानाम् सम्भवः? परं राज्ञः उपदेशम् अस्वीकृत्य कपोताः तण्डुलान् खादितुं प्रवृत्ताः जाले च निपतिताः। अतः उक्तम् 'सहसा विदधीत न क्रियाम्'।

अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि निर्देशानुसारं लिखत -

(1) कस्मिंश्चित् वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न

किञ्चिदपि आहारं प्राप्तवान्। ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्- 'नूनम् एतस्यां
गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति।

I. एकपदेन उत्तरत

(i) सिंहस्य नाम किम् अस्ति?
उत्तराणि:खरनखरः।

(ii) सिंहः किं दृष्ट्वा अचिन्तयत्?
उत्तराणि:गुहाम्।

(iii) गुहा कीदृशी आसीत्?
उत्तराणि:महती।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) सिंहः कुत्र प्रतिवसति स्म?
उत्तराणि:सिंहः कस्मिंश्चित् वने प्रतिवसति स्म।

(ii) परिभ्रमन् सिंहः किं न प्राप्तवान्?
उत्तराणि:परिभ्रमन् सिंहः किञ्चिदपि आहारं न प्राप्तवान्।

III. निर्देशानुसारम् प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत

(i) 'सः' इति सर्वनामपदस्य स्थाने संज्ञापदं किम् भविष्यति?
(क) जीवः
(ख) सिंहः
(ग) क्षुधातः
(घ) वने
उत्तराणि:(ख) सिंहः।

(ii) 'क्षुधातः' इति विशेषणपदस्य कर्तृपदं किम्?
(क) गुहां

(ख) रात्रौ
(ग) सिंहः
(घ) आहारं
उत्तराणि:(ग) सिंहः।

(iii) 'आयाति' इति पदस्य पर्यायशब्दं गद्यांशे किम् प्रयुक्तम्?
(क) प्रतिवसति
(ख) परिभ्रमन्
(ग) आगच्छति
(घ) प्राप्तवान्
उत्तराणि:(ग) आगच्छति।

(2) तदा गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत् । स पश्यति यत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा, न तु बहिरागता। सोऽचिन्तयत्-नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति। सः रवं कर्तुम् आरब्धः-भो बिल! किम् अद्य त्वं मां न आह्वयसि?

I. एकपदेन उत्तरत

(i) गुहायाः स्वामी कः आसीत्?
उत्तराणि:
शृगालः।

(ii) शृगालः किं कर्तुम् आरब्धः?
उत्तराणि:
रवम्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) गुहायां का प्रविष्टा?
उत्तराणि:
गुहायां सिंहपदपद्धतिः प्रविष्टा।

(ii) तदा कः समागच्छत्?
उत्तराणि:तदा गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत

(i) 'सोऽचिन्तयत्' अत्र सज्ञापदं लिखत।
उत्तराणि:शृगालः।

(ii) 'न आह्वयसि' इत्यत्र सन्धिः कार्यः।
उत्तराणि:नाऽऽह्वयसि।

(iii) 'नूनम्' इत्यस्य पर्यायशब्दं लिखत।
उत्तराणि:खलु।

समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत, येन कथनानां भावः स्पष्टो भवेत् -

(क) सिंहः महतीं गुहां दृष्ट्वा अचिन्तयत्।

अस्य भावः अस्ति यत् सिंहः ... . गुहां
उत्तराणि:
अस्य भावः अस्ति यत् सिंहः विशालां गुहां वीक्ष्य अचिन्तयत्।

(ख) अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि।

अस्य भावः अस्ति यद् अहम् अस्मिन् ....
उत्तराणि:
अस्य भावः अस्ति यद् अहम् अस्मिन् स्थाने एव प्रच्छन्नो भूत्वा तिष्ठामि।

अधोलिखितेषु भावकथनेषु यत् कथनं शुद्धं तत् (✓) चिह्नन, यच्चाऽशुद्धं तत् (X) चिह्नन अङ्कयत।

(क) गुहायां रात्रौ कोऽपि आगच्छति

(i) गुहायां रात्रिः आगच्छति। ।
(ii) गुहायां कोऽपि रात्रिकाले आगच्छति।
उत्तराणि:

(i) गुहायां रात्रिः आगच्छति। (X)
(ii) गुहायां कोऽपि रात्रिकाले आगच्छति। (✓)

(ख) सः किञ्चिदपि आहारं न प्राप्तवान्।
(i) सः स्वल्पमपि भोजनं न प्राप्तवान् ।
(ii) सः भोजनं प्राप्तवान्, न आहारम् ।
उत्तराणि:
(i) सः स्वल्पमपि भोजनं न प्राप्तवान् । (✓)
(ii) सः भोजनं प्राप्तवान्, न आहारम् ।(X)

अधोलिखितेषु कथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम्

(क) वने सिंहः प्रतिवसति स्म।
(i) का
(ii) किम्
(iii) कः
(iv) कम्
उत्तराणि:वने कः प्रतिवसति स्म?

(ख) सिंहः क्षुधार्तः आसीत्।
(i) किम्
(ii) कीदृशः
(iii) कस्मिन्
(iv) कान्
उत्तराणि:सिंहः कीदृशः आसीत्?

(ग) सिंहः सायं गुहाम् अपश्यत् ।
(i) कुत्र
(ii) तदा
(iii) कदा.
(iv) कीदृशः
उत्तराणि:सिंहः कदा गुहाम् अपश्यत्?

घटनाक्रमाऽनुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुनः लिखत -

(i) शृगालः दूरं पलायमानः श्लोकम् अपठत्।
उत्तराणि:वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म।

(ii) दधिपुच्छः रवं कर्तुम् आरब्धः।
उत्तराणि:सः किञ्चिदपि आहारं न प्राप्तवान्।

(iii) वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म।
उत्तराणि:गुहायाः स्वामी तत्र समागच्छत् ।

(iv) अन्ये पशवः भयभीताः अभवन् ।
उत्तराणि:दधिपुच्छः रवं कर्तुम् आरब्धः।

(v) सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।
उत्तराणि:सिंहः शृगालस्य आह्वानम् अकरोत् ।

(vi) गुहायाः स्वामी तत्र समागच्छत् ।
उत्तराणि:अन्ये पशवः भयभीताः अभवन् ।

(vii) सः किञ्चिदपि आहारं न प्राप्तवान् ।
उत्तराणि:शृगालः दूरं पलायमानः श्लोकम् अपठत्।

अधोलिखिते सन्दर्भे रिक्तस्थानानि मंजूषायाः उचितपदैः पूरयत -

एतस्मिन् अन्तरे .... स्वामी दधिपुच्छः नाम .... समागच्छत् । स च यावत् ………… तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां .... दृश्यते, न च .... आगता। शृगालः अचिन्तयत्-"अहो, ………. अस्मि, नूनम् अस्मिन् .. .. सिंहः अस्ति इति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?" एवं .... दूरस्थः .... कर्तुमारब्धः ।

शृगालः, प्रविष्टा, विचिन्त्य, गुहायाः, विनष्टो, बहिर्, पश्यति, बिले, रवम्।

उत्तराणि:
एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत् । स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते, न च बहिर् आगता। शृगालः अचिन्तयत्-"अहो,

विनष्टो अस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति इति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?" एवं विचिन्त्य दूरस्थः रवं कर्तुमारब्धः।

अधोलिखितानां शब्दानाम् अर्थान् निर्दिश्य वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -
क्षुधातः, निगूढः, महती।
उत्तराणि:
(i) क्षुधातः = बुभुक्षितः।
एकदा वने एकः सिंहः क्षुधातः आसीत् ।

(ii) निगूढः = प्रच्छन्नः।
वानरः निगूढः भूत्वा तिष्ठति।

(iii) महती = विशाला।
पर्वते महती गुहा अस्ति।

अधोलिखितानां शब्दानां समक्षं प्रदत्तैः अर्थैः सह मेलनं क्रियताम् -

शब्दाः - अर्थाः
(i) वने - आयाति।
(ii) इतस्ततः - वीक्ष्य।
(iii) आहारम् - विशाला।
(iv) महती - भोजनम्।
(v) दृष्ट्वा - यत्र तत्र।
(vi) आगच्छति - कानने।
उत्तराणि:
शब्दाः - अर्थाः
(i) वने - कानने।
(ii) इतस्ततः - यत्र तत्र।
(iii) आहारम् - भोजनम्।
(iv) महती - विशाला।
(v) दृष्ट्वा - वीक्ष्य।
(vi) आगच्छति - आयाति।

1. अधोलिखितगद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि निर्देशानुसारं लिखत -

एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्। स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते, न च बहिरागता। शृगालः अचिन्तयत्-"अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?"

(i) एकपदेन उत्तरत -
शृगालस्य नाम किम् आसीत्?
(क) स्वामी
(ख) दुग्धपुच्छः
(ग) दधिपुच्छः
(घ) गुहायाः
उत्तराणि:
(ग) दधिपुच्छः

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत -
(क) कस्य पदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते?
उत्तराणि:
सिंहस्य पदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते।

(iii) 'विनष्टोऽस्मि' इति कः अचिन्तयत्?
(क) सिंहः
(ख) शृगालः
(ग) गजः
(घ) अश्वः
उत्तराणि:
(ख) शृगालः

(iv) 'करवाणि' इति क्रियापदे कः लकारः?
(क) लङ्
(ख) लुट्
(ग) लट्
(घ) लोट
उत्तराणि:
(घ) लोट

2. उचितं अव्ययपदं चित्वा वाक्यं पूरयत

(i) सिंहस्य उच्चगर्जनेन गुहा—- शृगालं आह्वयत्।

(क) उच्चैः

(ख) नीचैः

(ग) अद्यः

(घ) सहसा

उत्तराणि:

(क) उच्चैः

(ii) 'गुहायाः' इति पदे का विभक्तिः ?

(क) तृतीया

(ख) चतुर्थी

(ग) षष्ठी

(घ) सप्तमी

उत्तराणि:

(ग) षष्ठी

(iii) 'विचार्य' इत्यत्र कः प्रत्ययः?

(क) ल्यप्

(ख) क्त्वा

(ग) क्त

(घ) यत्

उत्तराणि:

(क) ल्यप्

(iv) 'निष्क्रम्य' इति पदस्य विलोमपदं किं?

(क) निष्क्रान्तः

(ख) प्रविश्य

(ग) प्रविशत्

(घ) प्राविशत्

उत्तराणि:

(ख) प्रविश्य

(v) 'अकस्मात्' इत्यस्य पदस्य समानार्थकं अव्ययपदं किं?

(क) समं

(ख) सार्धम्

(ग) सह

(घ) सहसा

उत्तराणि:

(घ) सहसा

(vi) 'उच्यते' इति क्रियापदे कः धातुः?

(क) उच्

(ख) वच्

(ग) उच्य्

(घ) उच्यत

उत्तराणि:

(ख) वच्

(vii) 'यदाह' इति पदस्य सन्धिच्छेदं किम्?

(क) यद् + अहं

(ख) यद + अहं

(ग) यदा + अहं

(घ) यदा + हं

उत्तराणि:

(ग) यदा + अहं

3. रेखांकितपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(i) कदापि बिलस्य वाणी मे न श्रुता।

(क) कः

(ख) का

(ग) के

(घ) कस्य

उत्तराणि:

(घ) कस्य

(ii) नूनं अस्मिन् बिले सिंहः अस्ति।

(क) के

(ख) कदा

(ग) कुत्र

(घ) का

उत्तराणि:

(ग) कुत्र

(iii) सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः अचिन्तयत्।

(क) कदा

(ख) कति

(ग) के

(घ) कः

उत्तराणि:

(क) कदा

4. 'एतस्यां' इत्यस्य पदस्य मूलशब्दं किं?

(क) अयं

(ख) एतद्

(ग) एत

(घ) इदम्

उत्तराणि:

(ख) एतद्

तृतीयःपाठः डिजीभारतम्

कठिन शब्दार्थाः

- टंकणयन्त्रस्य - टाइप कीमशीन
- कर्गदोपरि - कागज़ के ऊपर
- संगणकन्त्रेण - कम्प्यूटर से
- उपचारार्थम् - इलाज के द्वारा
- प्रदातुम् - देने के लिए

शब्दार्थाः

- आदान-प्रदान - लेना-देना
- लेखन्याः - कलम का
- न्यूनता - कमी
- पुनरपि - फिरभी
- आपण - बाजार
- अधुना - अब
- वा - अथवा
- दिशि - दिशा

'डिजिटल भारत '

1-अद्य-------------------------------------सुरक्षिता अतिष्ठत्।

आज सारे संसार में 'डिजिटल इण्डिया' की चर्चा सुनी जाती है। इस शब्द का क्या भाव है,यह मन में जिज्ञासा पैदा होती है। समय के बदलने के साथ मनुष्य की आवश्यकता भी बदलती है।प्राचीन काल में ज्ञान का लेना-देना मौखिक होता था। ज्ञान सुन कर ग्रहण किया जाता था।बाद में ताड़ के पत्ते के ऊपर और भोज के पत्ते के ऊपर लेखन कार्य शुरू हुआ।फिर कागज़ और कलम के अविष्कार से सभी अपने भावों को कागज़ पर लिखने लगे। टाइप की मशीन के अविष्कार से तो लिखी हुई सामग्री टाइप की हुई होने से बहुत समय के लिए वह सुरक्षित रही।

2-वैज्ञानिकप्रविधेः प्रगतियात्रा-------------------भविष्यति।

वैज्ञानिक तकनीक की उन्नति की यात्रा आगे गई। आज सारे काम कम्प्युटर नामक यंत्र से किए जाते हैं। समाचार-पत्र और पुस्तकें कम्प्युटर के माध्यम से पढ़ी और लिखी जाती हैं। कागज़ के उद्योग में वृक्षों के उपयोग के कारण वृक्ष काटे जाते थे,परन्तु कम्प्युटर के अधिक से अधिक प्रयोग से वृक्षों की कटाई में कमी होगी । ऐसा विश्वास है। इससे पर्यावरण की सुरक्षा की दिशा में महान उपकार होगा।

3-अधुना --सहायकः सन्ति।

अब बाजार में वस्तुऔं को खरीदने के लिए रुपयों की अनिवार्यता नही रहती क्योकि डेबिट कार्ड,केडिट कार्ड ने सब जगह ले ली है। और बैंक के भी सारे काम कम्प्युटर से होते हैं। बहुत प्रकार के अनुप्रयोग (APP) रुपये - पैसों के बिना व्यापार के लिए सहायक या मददगार होते हैं।

4-कुत्रापि--प्रदातुं शक्यते।

कहीं भी यात्रा करनी हो, आज रेल टिकटकी,हवाई जहाज के टिकट की जरूरत अनिवार्य रूप से नही है। सभी टिकट हमारे मोबाइल में ई-मेल के रूप में सुरक्षित होती हैं। जिसको दिखाकर हम आराम से यात्रा का आनन्द ले सकते हैं। अस्पताल में भी इलाज के लिए रुपयों की जरूरत आज अनुभव नही होती है। सब जगह कार्ड से या ई-बैंक से शुल्क जमा करा दिया जा सकता है।

5-तद्दिनं---अग्रेसरामः ।

वह दिन बहुत दूर नही है जब हम हाथ में केवल एक मोबाइल फोन लेकर सारे काम करने में समर्थ होंगे। जेब में रुपयों की जरूरत नही होगी। पास-बुक और चैक- बुक इन दोनों की भी जरूरत नही होगी। पढ़ने के लिए पुस्तकों और अखबारों की आवश्यकता लगभग समाप्त हो जाएगी। लिखने के लिए अभ्यास पुस्तिका अथवा कागज़ की ,नए ज्ञान की खोज के लिए शब्दकोश की आवश्यकता नही होगी। अपरिचित मार्ग के ज्ञान के लिए मार्गदर्शन की मानचित्र की जरूरत नही होगी। यह सब एक ही यंत्र से किया जा सकेगा। फलों,सब्जियों

की खरीददारी के लिए ,गेस्टहाउस या होटल की बुकिंग के लिए, अस्पताल की फीस के लिए, स्कूल, विध्यालयों और महाविध्यालयों की फिस के लिए और दान देने के लिए भी मोबाइल फोन की मशीन का ही उपयोग होगा।

अभ्यासः

- **साहित्य**

प्र-1 अधोलिखितानां प्रश्ननानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) कुत्र "डिजिटलइण्डिया" इत्यस्य चर्चा भवति?

उत्तर-सम्पूर्णविश्वे

(ख) केन सह मानवस्य आवश्यकता परिवर्तते?

उत्तर-कालपरिवर्तनेन

(ग) आपणे वस्तूनां क्रयसमये केषाम् अनिवार्यतान भविष्यति?

उत्तर-रूप्यकाणाम्

(घ) कस्मिन् उद्योगे वृक्षाः उपयुज्यन्ते?

उत्तर-कर्गदोद्योगे

(ङ) अद्य सर्वाणि कार्याणिकेन साधितानि भवन्ति?

उत्तर-चलदूरभाषायन्त्रेण

प्र-2- अधोलिखिता प्रश्ना प्रर्णवाक्येन उत्तरत-

(क) प्राचीनकाले विद्या कथं गृहयते स्म?

उत्तर-प्राचीनकाले विद्या श्रुति परम्परया गृहयते स्म।

(ख) वृक्षाणां कर्तनं कथं न्यूनतां यास्यति?

उत्तर-संगणकस्य अधिकाधिक प्रयोगेण वृक्षाणां कर्तनं न्यूनतां यास्यति।

(ग) चिकित्सालये कस्य आवश्यकता अद्यनानुभूयते?

उत्तर–चिकित्सालये रूप्यकाणाम् आवश्यकता अद्यनानुभूयते।

(घ) वय कस्यां दिशि अग्रेसरामः?

उत्तर–वयं डिजीभारतम् इत्यस्यां दिशि अग्रेसरामः।

(ङ) वस्त्रपुटके केषाम् आवश्यकतान भविष्यति?

उत्तर–वस्त्रपुटके रूप्यकाणाम् आवस्यकता न भवति।

प्र–3 रेखांकित पदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) भोजपत्रोपरि लेखनम् आरब्धम्।

उत्तर–भोजपत्रोपरि किम् आरब्धम्?

(ख) लेखनार्थम् कर्गदस्य आवश्यकतायाः अनुभूतिः न भविष्यति।

उत्तर–लेखनार्थं कस्य आवस्यकतायाः अनुभूतिः न भविष्यति?

(ग) विश्रामगृहेषु कक्षं सुनिश्चितं भवेत्।

उत्तर–कुत्र कक्षं सुनिश्चितं भवेत्?

(घ) सर्वाणि पत्राणि चलदूरभाषयन्त्रे सुरक्षितानि भवन्ति

उत्तर–सर्वाणि पत्राणि कुत्र चलदूरभाषयन्त्रे सुरक्षितानि?

(ङ) वयम् उपचारार्थम् चिकित्साल यंगच्छामः?

उत्तर–वयं किमर्थं चिकित्साल यंगच्छामः?

➢ व्याकरण

प्र–4 उदाहरणमनुसृत्य विशेषण विशेष्यमेलनं कुरुत-

क	ख
(क) मौखिकं	ज्ञानम्
(ख) मनोगते	काले
(ग) टंकितानि	कार्याणि
(घ) महान्	उपकारः
(ङ) मुद्राविहीनः	विनिमयः

प्र-5 अधोलिखितपदयोः सन्धिं कृत्वा लिखत-

1- पदस्य	+	अस्य
2- तालपत्र	+	उपरि
3- च	+	अतिष्ठत
4- कर्गद	+	उद्योगे
5- क्रय	+	अर्थम्
6- इति	+	अनयोः
7- उपचार	+	अर्थम्

उत्तर-1-पदस्यास्य, 2-तालपत्रोपरि,3-चातिष्ठत, 4-कर्गदोद्योगे, 5-क्रयार्थम्, 6-इत्यनयोः, 7-उपचारार्थम्

प्र-6 उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितेन पदेन लघु वाक्य निर्माणं कुरुत–

(क) आवश्यकता	- अद्यतने काले चलदूरवाण्याः अवश्यकता सर्वै रपि अनुभूयते।
(ख) सामग्री	- रन्धनार्थं सामग्री आपणतः आनेतव्या।
(ग) पर्यावरणसुरक्षा	- पर्यावरण सुरक्षायै अस्माभिः जागरू कैः भाव्यम्।
(घ) विश्रामगृहम्	- सम्प्रति विश्रामगृहेषु प्रायशः डेविट्- कार्डमाध्यमेन रूप्यकाणि प्रदीयन्ते।

प्र-7 उदाहरणानुसारम् कोष्ठकप्रदत्तेषु पदेषु चतुर्थी प्रयुज्य रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत–

यथा – भिक्षुकाय धनं ददातु। (भिक्षुक)

(क)**छात्राय** पुस्तकं देहि। (छात्र)

(ख) अहम् **निर्धनाय** वस्त्राणि ददामि। (निर्धन)

(ग) **लतायै** पठनं रोचते। (लता)

(घ) रमेशः **सुरेशाय** अलम्। (सुरेश)

(ङ) **अध्यापकाय** नमः। (अध्यापक)

चतुर्थः पाठः सदैव पुरतो निधेहि चरणम

➢ कठिन शब्दार्थाः

- निजनिकेतनम् – अपनानिवास
- नगारोहणम् – पर्वतपर चढ़ना
- सुदुष्करम् – अत्यन्तकठिनतापूर्वक
- ध्येय-स्मरणम् – उद्देश्यकास्मणम्

➢ शब्दार्थाः

- भीतिम् – डर को
- घोराः – भयंकर
- परितः – चारों और
- विषमा – असामान्य
- खलु – निश्चय से
- प्रखरा – तीक्ष्ण
- पाषाणा – पत्थर
- ननु – निश्चय से
- पुरतः – आगे

सदैव पुरतो निधेहि चरणम्

सदा आगे ही कदम रखो

क-चल चल--------------------------------------चरणम्।

सरलार्थ-चलो चलो। आगे कदम रखो। सदा ही आगे कदम रखो।

ख-गिरिशिखरे--------------------------------------सदैव पुरतो।।

सरलार्थ-निश्चित रूप से पर्वत की चोटी पर अपना घर है। अतः बिना वाहन के ही पहाड़ पर चढ़ना है। अपना बल ही अपना साधन होता है। इसलिए सदा ही आगे कदम रखो।

ग-पथि--------------------------------------सदैव पुरतो।।

सरलार्थ-रास्ते में विचित्र से नुकीले और ऊबड़-खाबड़ पत्थर तथा चारों ओर भयानक

चेहरे और हिंसक व्यवहार वाले पशु घूमते हैं। अतः निश्चित रूप से जबकि वहाँ जाना कठिन है। फिर भी हमेशा ही आगे-आगे कदम रखो।

घ-जहीहि---सदैव पुरतो।।

सरलार्थ-डर को छोड़ दो और ताकत याद करो। उसी प्रकार अपने देश से प्रेम करो। और सतत लगातार अपने उद्देश्य को याद रखो। सदैव आगे कदम रखो।

अभ्यासः

- **साहित्य**

प्र-2 अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत–

(क) स्वकीयं साधनं किं भवति?

उत्तर- बलम्।

(ख) पथिके विषमाः प्रखराः?

उत्तर-पाषाणा:।

(ग) सततं किं करणीयम्?

उत्तर- ध्येयस्मरणम्।

(घ) एतस्यगीतस्य रचयिता कः?

उत्तर- श्रीधर भास्कर वर्णेकर:।

(ङ) सः कीदृशः कविः मन्यते?

उत्तर- राष्ट्रवादी।

प्र-3 मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

निधेहि	विधेहि	जहीहि	देहि	भज	चल	कुरु

यथा-त्वं पुरतः चरणं निधेहि।

(क) त्वं विद्यालयं चल।

(ख) राष्ट्रे अनुरक्तिं विधेहि।

(ग) मह्यं जलं देहि।

(घ) मूढ! जहीहि धनागम तृष्णाम्।

(ङ) भज गोविन्दम्।

(च) सततं ध्येयस्मरणं कुरु।

प्र–4 (अ) उचितकथनानां समक्षम् 'आम्', अनुचितकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत–

यथा-पुरतःचरणंनिधेहि।	आम्
(क) निजनिकेत नं गिरिशिखरे अस्ति।	आम्
(ख) स्वकीयं बलं बाधकं भवति।	**न**
(ग) पथि हिंस्राः पशवःन सन्ति।	**न**
(घ) गमनं सुकरम् अस्ति।	**न**
(ङ) सदैव अग्रे एव चलनीयम्।	आम्

(आ) वाक्य रचनया अर्थभेदं स्पष्टीकुरुत-

1- परितः -गृहं परितःवाटिका

2- पुरतः -नीरस स्तरुवरो विलसति पुरतः

3- नगः -हिमालयो नाम नगाधिराजः।

4 - नागः -शेषनागा सीनो भगवान्विष्णुः

5-आरोहणम् -पर्वता रोहणं नहि सुकरम्।

6-अवरोहणम् -पर्वतात् अवरोहण काले जागरूक स्तिष्ठेत्।

7-विषमाः -मार्गे प्रसृताः विषमाः पाषाणाः।

8-समाः - अर्जुन! सुखदुःखे समे कृत्वा युद्धाय युध्यस्व।

प्र–5 समञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

एव	खलु	तथा	परितः	पुरतः	सदा	विना

(क) विद्यालयस्य पुरत: एकम् उद्यानम् अस्ति।

(ख) सत्यम् एव जयते।

(ग) किं भवान् स्नानं कृतवान् खलु?

(घ) स: यथा चिन्तयति तथा आचरति।

(ङ) ग्रामं परित: वृक्षा: सन्ति।

(च) विद्यां विना जीवनं वृथा।

(छ) सदा भगवन्तं भज।

- **व्याकरण**

प्र–6 विलोम पदानि योजयत–

पुरत:	पृष्ठत:।
स्वकीयम्	परकीयम्।
भीति:	साहस:।
अनुरक्ति:	विरक्ति:।
गमनम्	आगमनम्।

प्र–7 (अ) लट्लकारपदेभ्यः लोट्-विधिलिङ्लकारपदानां निर्माणं कुरुत–

लट्लकारे	लोट्लकारे	विधिलिङ्लकारे
खेलसि	खेल	खेले
खादन्ति	खादन्तु	खादेयुः
पिबामि	पिबानि	पिबेयम्
हसतः	हसताम्	हसेताम्
नयामः	नयाम	नयेम

(आ) अधोलिखितानि पदानि निर्देशानुसारं परिवर्तयत–

यथा – गिरिशिखर (सप्तमी-एकवचने) – गिरिशिखरे

पथिन् (सप्तमी-एकवचने)	–	पथि
राष्ट्र (चतुर्थी-एकवचने)	–	राष्ट्राय
पाषाण (सप्तमी-एकवचने)	–	पाषाणे
यान (द्वितीया-बहुवचने)	–	यानानि
शक्ति (प्रथमा-एकवचने)	–	शक्तिः
पशु (सप्तमी-बहुवचने)	–	पशुषू

पञ्चमः पाठः–पण्डिता रमाबाई

➢ कठिन शब्दार्थाः

- परित्यज्य - छोड़कर
- सार्धैकवर्षात् - डेढ़ वर्ष
- प्रत्यागच्छत् - लौट आई
- दुर्भिक्षपीडिताः- अकाल पीड़ित
- अध्यापयत् - पढ़ाया

➢ शब्दार्थाः

- असहत - सहन किया
- स्वमातुः - अपनी माता से
- निराश्रिताः - बेसहारा
- मुद्रणम् - छपाई
- प्रारब्धवती - आरम्भ किया

Translation

- (क) स्त्रीशिक्षाक्षेत्रे अग्रगण्या पण्डिता रमाबाई 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे जन्म अलभत। तस्याः पिता अनन्तशास्त्री डोंगरे माता च लक्ष्मीबाई आस्ताम्। तस्मिन् काले स्त्रीशिक्षायाः स्थितिः चिन्तनीया आसीत्। स्त्रीणां कृते संस्कृतशिक्षणं प्रायः प्रचलितं नासीत्। किन्तु डोंगरे रूढिबद्धां धारणां परित्यज्य स्वपत्नीं संस्कृतमध्यापयत्। एतदर्थं सः समाजस्य प्रतारणाम् अपि असहत। अनन्तरं रमा अपि स्वमातुः संस्कृतशिक्षा प्राप्तवती।
- शब्दार्थाः (Word Meanings) :
  चिन्तनीया-शोचनीय (pitiable), परित्यज्य-छोड़कर (giving up), अध्यापयत्-पढ़ाया (taught), प्रतारणाम्-ताड़ना को (to taunt), असहत-सहन किया (tolerated), स्वमातुः-अपनी माता से (from her mother), प्राप्तवती-प्राप्त की (received).
- सरलार्थ :
  स्त्री शिक्षा के क्षेत्र में अग्रगण्या पण्डिता रमाबाई ने 1858 ई० में जन्म लिया। उनके पिता अनन्त शास्त्री डोंगरे और माता लक्ष्मीबाई थीं। उस समय में स्त्रियों की शिक्षा की दशा शोचनीय थी। स्त्रियों के लिए संस्कृत शिक्षा लगभग अप्रचलित थी। परन्तु डोंगरे ने रूढ़ियों से बँधी हुई धारणा को छोड़कर अपनी पत्नी को संस्कृत की शिक्षा दी। इसके लिए उन्होंने समाज की ताड़ना को भी सहा। इसके बाद रमा ने भी अपनी माता जी से संस्कृत की शिक्षा प्राप्त की।
- (ख) कालक्रमेण रमायाः पिता विपन्नः सञ्जातः। तस्याः पितरौ ज्येष्ठा भगिनी च दुर्भिक्षपीडिताः दिवङ्गताः। तदनन्तरं रमा स्व-ज्येष्ठभ्रात्रा सह पद्भ्यां समग्रं भारतम् अभ्रमत्। भ्रमणक्रमे सा कोलकातां प्राप्ता। संस्कृतवैदुष्येण सा तत्र 'पण्डिता' 'सरस्वती' चेति उपाधिभ्यां विभूषिता। तत्रैव सा ब्रह्मसमाजेन प्रभाविता वेदाध्ययनम् अकरोत्। पश्चात् सा स्त्रीणां कृते वेदादीनां शास्त्राणां शिक्षायै आन्दोलनं प्रारब्धवती। 1880 तमे ख्रिष्टाब्दे सा विपिनबिहारीदासेन सह बाकीपुर न्यायालये विवाहम् अकरोत् । साधैकवर्षात्अनन्तरं तस्याः पतिः दिवङ्गतः।
- शब्दार्थाः (Word Meanings) :
  विपन्नः-निर्धन (poor), दुर्भिक्ष-अकाल (famine), कुर्वती करती हुई (while doing), आन्दोलनम्-आन्दोलन को (movement), प्रारब्धवती-आरम्भ किया (started), दिवङ्गताः-मृत्यु को प्राप्त हो गए (passed away), सार्धैकवर्षात्-डेढ़ साल से (के) (One and a half year).
- सरलार्थ :
  समय के बदलने से रमा के पिता निर्धन हो गए। उनके माता-पिता और बड़ी बहन अकाल से पीड़ित होकर मृत्यु को प्राप्त हो गए। इसके पश्चात् रमा अपने बड़े भाई के साथ पैदल सारे भारत में घूमती हुई कोलकाता पहुँचीं। संस्कृतविद्वता के कारण उन्हें

वहाँ 'पण्डिता' और 'सरस्वती' उपाधियों द्वारा विभूषित किया गया। वहाँ ही ब्रह्म-समाज से प्रभावित होकर उन्होंने वेदों का अध्ययन किया। बाद में उन्होंने बालिकाओं और स्त्रियों के लिए संस्कृत और वेद-शास्त्र आदि की शिक्षा के लिए आन्दोलन आरम्भ किया। सन् 1880 ई० में उन्होंने विपिन बिहारी दास के साथ न्यायालय में विवाह किया। डेढ़ वर्ष के बाद उनके पति की मृत्यु हो गयी।

- (ग) तदनन्तरं मनोरमया सह जन्मभूमिं महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्। नारीणां सम्मानाय शिक्षायै च सा स्वकीयं जीवनम् अर्पितवती। हण्टर-शिक्षा-आयोगस्य समक्षं रमाबाई नारीशिक्षाविषये स्वमतं प्रस्तुतवती।सा उच्चशिक्षार्थं इंग्लैण्डदेशं गतवती।तत्र ईसाईधर्मस्य स्त्रीविषयकैः उत्तमविचारैः प्रभाविता जाता।
- शब्दार्थाः (Word Meanings) :

  प्रत्यागच्छत् (प्रति+आगच्छत्)-लौट आई (returned), प्रस्तुतवती प्रस्तुत किया (presented.)
- सरलार्थः इसके पश्चात् वे पुत्री मनोरमा के साथ महाराष्ट्र लौट आईं। स्त्रियों के सम्मान और शिक्षा के लिए उन्होंने अपना जीवन अर्पित कर दिया। हण्टर-शिक्षा-आयोग के सामने रमाबाई ने महिला शिक्षा के विषय में अपना मत प्रस्तुत किया। वे उच्च शिक्षा के लिए इंग्लैण्ड गईं। वहाँ स्त्रियों के विषय में ईसाई धर्म के उत्तम विचारों से प्रभावित हुई |
- (घ) इंग्लैण्डदेशात् रमाबाई अमरीकादेशम् अगच्छत्। तत्र सा भारतस्य विधवास्त्रीणां सहायतार्थम् अर्थसञ्चयम् अकरोत्। भारतं प्रत्यागत्य मुम्बईनगरे सा 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत्। अस्मिन् आश्रमे निस्सहायाः स्त्रियः निवसन्ति स्म। तत्र स्त्रियः मुद्रण टङ्कण-काष्ठकलादीनाञ्च प्रशिक्षणमपि लभन्ते स्म।परम् इदं सदनं पुणेनगरे स्थानान्तरितं जातम्। ततः पुणेनगरस्य समीपे केडगाँव-नाम्नि स्थाने 'मुक्तिमिशन' नाम संस्थानं तया स्थापितम्। अत्र अधुना अपि निराश्रिताः स्त्रियः ससम्मानं जीवनं यापयन्ति।
- शब्दार्थाः (Word Meanings) :

  अर्थसञ्चयम्-धन इकट्ठा करना (collect money), प्रत्यागत्य (प्रति+आगत्य)-लौटकर (after returning), निस्सहायाः (ब०व०)-बेसहारा (destitute), मुद्रणम्-छपाई (printing), टङ्कणम्-टाइप (typing), काष्ठकला-लकड़ी पर कलाकारी (wood craft), संस्थानम्-संस्था (institution), निराश्रिताः (ब०व०)-बेसहारा (destitute), ससम्मानं आदर सहित (with honour), यापयन्ति-बिताती हैं
- सरलार्थः

  इंग्लैण्ड देश से रमाबाई अमरीका गईं। वहाँ उन्होंने भारत की विधवा महिलाओं की सहायता के लिए धन इकट्ठा किया। भारत लौटकर मुम्बई नगर में उन्होंने 'शारदा-सदन' स्थापित किया। इस आश्रम में बेसहारा स्त्रियाँ रहती थीं। वहाँ महिलाएँ छपाई,

टाइप और लकड़ी की कलाकारी आदि का प्रशिक्षण भी लेती थीं। परन्तु इस सदन का पुणे नगर में स्थान परिवर्तन हो गया। इसके पश्चात् पुणे नगर के समीप केडगाँव नामक स्थान पर इनके द्वारा 'मुक्ति मिशन' नामक संस्था स्थापित की गई। यहाँ अब भी बेसहारा महिलाएँ सम्मान का जीवन बिताती हैं।

(ङ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम् अभवत्। सा देश-विदेशानाम् अनेकासु भाषासु निपुणा आसीत्। समाजसेवायाः अतिरिक्तं लेखनक्षेत्रे अपि तस्याः महत्त्वपूर्णम् अवदानम् अस्ति। 'स्त्रीधर्मनीति', 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' इति तस्याः प्रसिद्ध रचनाद्वयं वर्तते।

- शब्दार्थाः (Word Meanings):

  निधनम्-मृत्यु (death), अवदानम्-योगदान (contribution), समाजसेवायाः-समाजसेवा का (of social service), रचनाद्वयं-दो रचनाएँ (two works.) पण्डिता रमाबाई

- सरलार्थ :

  सन् 1922 ई० में रमाबाई जी की मृत्यु हो गई। वह देश-विदेश की अनेक भाषाओं में निपुण थीं। समाजसेवा के अलावा लेखन के क्षेत्र में भी उनका महत्त्वपूर्ण योगदान है। 'स्त्री धर्म नीति' और 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' ये उनकी प्रसिद्ध दो रचनाएँ हैं।

अभ्यासः

- **साहित्य**

प्र-1 एकपदेनउत्तरत-

(क) 'पण्डिता' 'सरस्वती' इति उपाधिभ्यां का विभूषिता?
उत्तर-'पण्डिता' 'सरस्वती' इति उपाधिभ्यां पंडिता रमाबाई विभूषिता।

(ख) रमाकुतः संस्कृत शिक्षां प्राप्तवती?
उत्तर-रमा स्वमातुः संस्कृत शिक्षां प्राप्तवती।

(ग) रमाबाई केन सह विवाहम् अकरोत्?
उत्तर-रमाबाई विपिनबिहारी दासेन सह विवाहम् अकरोत्।

(घ) कासां शिक्षायै रमाबाई स्वकीयं जीवनम् अर्पितवती?
उत्तर-नारीणां शिक्षायै रमाबाई स्वकीयं जीवनम् अर्पितवती।

(ङ) रमाबाई उच्च शिक्षार्थं कुत्र आगच्छत्?
उत्तर–रमाबाई उच्च शिक्षार्थं इंग्लैण्ड देशं आगच्छत्।

प्र–2 रेखाङ्कित पदानि आधृत्यप्रश्न निर्माणं कुरुत-

(क) रमायाः पिता समाजस्य प्रतारणाम् असहत।
उत्तर– कस्याः पिता समाजस्य प्रतारणाम् असहत?

(ख) पत्युः मरणानन्तरं रमाबाई महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्।
उत्तर–कस्य मरणानन्तरं रमाबाई महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्?

(ग) रमाबाई मुम्बईनगरे 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत्।
उत्तर– रमाबाईकुत्र 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत्?

(घ) 1922 तमेख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम्अभवत्।
उत्तर– 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे कस्याः निधनम् अभवत्?

(ङ) स्त्रियः शिक्षां लभन्ते स्म।
उत्तर– कस्मै शिक्षां लभन्ते स्म?

प्र–3 प्रश्ना नामुत्तराणि लिखत-

(क) रमाबाई किमर्थम् आन्दोलनं प्रारब्धवती?
उत्तर– रमाबाई स्त्रीणां कृते वेदादीनां शास्त्राणां शिक्षायै आन्दोलनं प्रारब्धवती।

(ख) निःसहायाःस्त्रियः आश्रमे किं किं लभन्ते स्म?
उत्तर– निःसहायाः स्त्रियः आश्रमे मुद्रण-टंकण-काष्ठकला दीनाञ्च लभन्ते स्म।

(ग) कस्मि न्विषये रमाबाई-महोदयायाः योगदानम् अस्ति?
उत्तर– समाजसेवायाः अतिरिक्तं लेखनक्षेत्रे अपि रमाबाई-महोदयायाः योगदानम् अस्ति।

(घ) केन रचना द्वयेन रमाबाई प्रशंसिता वर्तते?
उत्तर– 'स्त्रीधर्मनीति', 'हाईकास्टहिन्दूविमेन' इति रचनाद्वयेन रमाबाई प्रशंसिता वर्तते।

➢ व्याकरण

प्र–4अधोलिखितानां पदानां निर्देशानुसारं पद परिचय लिखत-

पदानि	मूलशब्दः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा- वेदानाम्	वेद	पुँल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
पिता	पितृ	पुँल्लिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
शिक्षायै	शिक्षा	स्त्रीलिङ्गम्	चतुर्थी	एकवचनम्
कन्याः	कन्या	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
नारीणाम्	नारी	स्त्रीलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
मनोरमया	मनोरमा	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्

प्र–5 अधोलिखितानां धातूनां लकारं पुरुषंवचनञ्च लिखत-

	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा- आसीत्	अस्	लङ्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
कुर्वन्ति	'कृ'	लट्	प्रथमपुरुष:	बहुवचनम्
आगच्छत्	'गम्'	लङ्	प्रथमपुरुष:	एकवचनम्
निवसन्ति	'नि' उपसर्ग 'वस' धातु	लट्	प्रथमपुरुष:	बहुवचनम्
गमिष्यति	'गम्'	लृट	प्रथमपुरुष:	एकवचनम्
अकरोत्	'कृ'	लङ्	प्रथमपुरुष:	एकवचनम्

प्र–6 अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत-

(क) 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई जन्म अलभत।

(ख) सास्वमातुः संस्कृत शिक्षां प्राप्तवती।

(ग) रमाबाई-महोदयायाः विपिन बिहारी दासेन सह विवाहः अभवत्।

(घ) सा उच्चाशिक्षार्थम् इंग्लैण्डदेशं गतवती।

(ङ) सा मुम्बई नगरे शारदा-सदनम् अस्थापयत्।

(च) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम् अभवत्।

षष्ठः पाठः - सदाचारः

कठिन शब्दार्थाः

- आचारः - व्यवहार
- अनुतम् - झूठ
- औदार्यम् - उदारता
- ऋजुता - सरलता
- मृदुता - कोमलता
- वाचा - वाणी से
- परिवर्जयते् - बचना चाहिए

शब्दार्थाः

- श्वः - आने वाला कल
- कुर्वीत - करना चाहिए
- कौटिल्यम् - कुटिलता
- सेवेत् - सेवा करनी चाहिए
- पूवाहे - दोपहर से पहले
- पारम्पर्यक्रमागत- परम्पराक्रम से आया हुआ

सदाचारः पाठ का परिचय

प्रस्तुत पाठ के श्लोकों के द्वारा मनुष्य के सद्व्यवहार का ज्ञान दिया गया है। मनुष्य का आचरण समाज में, गुरुजन और माता-पिता एवं मित्रों के प्रति कैसा होना चाहिए, इसका उपदेश दिया गया है।

सदाचारः Summary

प्रस्तुत पाठ में सदाचार एवं नीति से सम्बन्धित बातें कही गई हैं। प्रथम श्लोक में कहा गया है आलस्य मनुष्य का महान शत्रु है और परिश्रम बन्धु। द्वितीय श्लोक में कहा गया है कि मृत्यु किसी की प्रतीक्षा नहीं करती। मनुष्य को समय रहते ही कार्य पूर्ण कर लेने चाहिएँ। तीसरे श्लोक में बताया है कि मनुष्य को प्रिय सत्य बोलना चाहिए तथा अप्रिय सत्य नहीं बोलना चाहिए। इसी प्रकार प्रिय असत्य भी नहीं कहना चाहिए। . चतुर्थ श्लोक में कहा है कि मनुष्य को कुटिल व्यवहार कदापि नहीं करना चाहिए। उसे अपने व्यवहार में सरलता, कोमलता तथा उदारता आदि रखनी चाहिए।

पाँचवें श्लोक में बताया गया है कि मनुष्य को श्रेष्ठ गुणों से युक्त व्यक्ति व माता-पिता की मन, वचन और कर्म से सेवा करनी चाहिए। छठे श्लोक में कहा है कि मित्र के साथ कलह करके व्यक्ति कभी भी सुखी नहीं रह सकता है। अतः मनुष्य को ऐसा नहीं करना चाहिए।

सदाचारः **Word Meanings Translation in Hindi**

(क) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपूः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥

अर्थः निश्चय से आलस्य मनुष्यों के शरीर में रहने वाला सबसे बड़ा दुश्मन (शत्रु) है। प्रयत्न (परिश्रम) के साथ उसका (मनुष्य का) कोई मित्र नहीं है जिसे करके वह दु:खी नहीं होता है।

(ख) श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम्।
नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्॥2॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) :

कुर्वीत-करना चाहिए (should do), पूर्वाह्ने-दोपहर से पहले (in the forenoon), आपराह्निकम्-दोपहर का (of the afternoon), न प्रतीक्षते-प्रतीक्षा नहीं करती है (does not wait), कृतमस्य (कृतम् + अस्य)-इसका हो गया है (his work is done), वा-या (or)

सरलार्थ :

कल का काम आज कर लेना चाहिए और दोपहर का पूर्वाह्न में। मृत्यु प्रतीक्षा (इन्तज़ार) नहीं करती कि इसका काम हो गया या नहीं हुआ अर्थात् इसने काम पूरा कर लिया या नहीं। भाव यह है कि काम को कभी टालना नहीं चाहिए क्योंकि पता नहीं कब जीवन समाप्त हो जाए।

(ग) सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः॥3॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) :

ब्रूयात्-बोलना चाहिए (should speak), प्रियम्-मधुर (sweet), सत्यं-सच (truth), अनृतम्-झूठ (lie), सनातन:-शाश्वत (सदा से चला आ रहा) (eternal), धर्म:-धर्म/आचार (ethic).

सरलार्थ :

सच बोलना चाहिए, प्रिय बोलना चाहिए, अप्रिय सच नहीं बोलना चाहिए और प्रिय झूठ भी

(घ) सर्वदा व्यवहारे स्यात् औदार्यं सत्यता तथा।
ऋजुता मृदुता चापि कौटिल्यं च न कदाचन ॥4॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) :

सर्वदा-हमेशा (always), औदार्यम्-उदारता (generosity), ऋजुता-सीधापन (simplicity,

straightforward), मृदुता-कोमलता (tenderness), कौटिल्यं-कुटिलता, टेढ़ापन (crookedness), न कदाचन-कभी नहीं (never).

सरलार्थ :
व्यवहार में हमेशा (सदैव) उदारता, सच्चाई, सरलता और मधुरता हो (होनी चाहिए), (व्यवहार

(ङ) श्रेष्ठं जनं गुरुं चापि मातरं पितरं तथा।
मनसा कर्मणा वाचा सेवेत सततं सदा॥5॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
वाचा-वाणी से (by speech), मनसा-मन से (by heart), कर्मणा-कार्यों से (by actions), सततं-निरन्तर (ceaselessly), सदा-हमेशा (always), सेवेत-सेवा करनी चाहिए (should serve).

सरलार्थ :
सज्जन, गुरुजन और माता-पिता की भी हमेशा मन से, कर्म से और वाणी से निरन्तर सेवा

(च) मित्रेण कलहं कृत्वा न कदापि सुखी जनः।
इति ज्ञात्वा प्रयासेन तदेव परिवर्जयेत्॥6॥

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
मित्रेण-मित्र से (with friend), कलह-झगड़ा (variance quarrel), न कदापि-कभी भी नहीं (never), प्रयासेन-प्रयत्न से (by efforts), परिवर्जयेत्-दूर रहना चाहिए (stay away).

सरलार्थ :
मित्र के साथ झगड़ा करके मनुष्य कभी भी सुखी नहीं रहता है। यह जानकर प्रयत्न से उसे (झगड़े को) ही छोड़ देना चाहिए।

अभ्यासः

- **साहित्य**

प्र–2 उपयुक्तथनानां समक्षम्'आम्' अनुपयुक्त कथनानां समक्षं'न' इति लिखत

(क) प्रातःकाले ईश्वरं स्मरेत्।	आम्
(ख) अनृतं ब्रूयात।	न
(ग) मनसा श्रेष्ठ जनं सेवेत।	आम्
(घ) मित्रेण कलहं कृत्वा जनः सुखी भवति।	न
(ङ) श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत।	आम्

प्र–3 एकपदेन उत्तरत-

(क) कःनप्रतीक्षते? **<u>मृत्युः</u>**

(ख) सत्यताकदाव्यवहारेस्यात्? **<u>सर्वदा</u>**

(ग) किंब्रूयात्? **<u>सत्यम्/ प्रियम्</u>**

(घ) केन सह कलहं कृत्वा नरः सुखीन भवेत्? **<u>मित्रेण</u>**

(ङ) कः महारिपुः अस्माक शरीरे तिष्ठति? **<u>आलस्यम्</u>**

प्र–4 रेखाङ्कित पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) <u>मृत्युः</u> न प्रतीक्षते।
उत्तर–कः न प्रतीक्षते?

(ख) <u>कलहं</u> कृत्वा नरः दुःखी भवति।
उत्तर–किं कृत्वा नरः दुःखी भवति?

(ग) <u>पितरं</u> कर्मणा सेवेत।
उत्तर–**कम** कर्मणा सेवेत?

(घ) व्यवहारे <u>मृदुता</u> श्रेयसी।
उत्तर–व्यवहारे का श्रेयसी?

(ङ) <u>सर्वदा</u> व्यवहारेऋजुता विधेया।
उत्तर–कदा व्यवहारे ऋजुता विधेया?

रचनात्मक–कार्यम्

प्र–5 प्रश्नमध्ये त्रीणि क्रियापदानि सन्ति। तानि प्रयुज्य सार्थ-वाक्यानि रचयत।

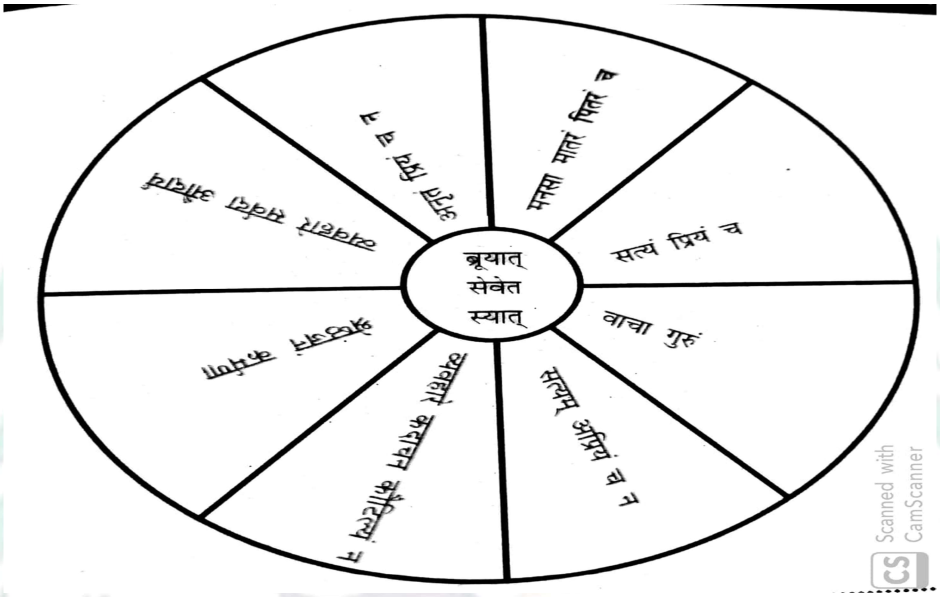

(क) अनृतं प्रिय च न ब्रूयात्।
(ख) व्यवहारे सर्वदा औदार्यं स्यात्।
(ग) श्रेष्ठ जनं कर्मणा सेवेत्।
(घ) व्यवहारे कदाचन कौटिल्यं न स्यात्।
(ङ) सत्यमं अप्रियं च न ब्रूयात्।
(च) वाचा गुरुं सेवेत्।
(छ) सत्यं प्रियं च ब्रूयात्।
(ज) मनसा मातरं पितरं च सेवेत्।

प्र–6 मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

तथा	न	कदाचन	सदा	च	अपि

(क) भक्तः **सदा** ईश्वरं स्मरति।

(ख) असत्यं **न** वक्तव्यम्।

(ग) प्रियं **तथा** सत्यंवदेत्।

(घ) लतामेधा **च** विद्यालयं गच्छतः।

(ङ) **<u>अपि</u>** कुशाली भवान्?

(च) महात्मा गान्धी **<u>कदाचन</u>** अहिंसां न अत्यजत्।

प्र–7 चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

(क) स: शिक्षक: कक्षायाम् श्यामपट्टे प्रश्नम् लिखति।

(ख) ते छात्रा: पुस्तिकायाम् उत्तराणिलिखन्ति।

(ग) शिक्षक: 'बालक:' पदम्लिखित।

(घ) केय न्छात्रा: श्यायपट्टम् पश्यन्ति।

(ङ) तत्र एकं पुस्तक म्मंचे अस्ति।

सप्तमः पाठः –सङ्कल्पः सिद्धिदायकः

➢ कठिन शब्दार्थाः

- पतिरुपेण – पति के रुप में
- जीवनाभिलाषः – जीवन की चाह
- आकुलितम् – परेशान
- शिलायाम् – चट्टान
- पुजोपकरणम् – पुजा की सामग्री
- तूष्णीम् – चुप

➢ शब्दार्थाः

- मनीषिता – चाहा गया
- मनसा – मन से
- वचसा – वचन से
- झटिति – जल्दी से
- अन्यथा – अन्य प्रकार से
- आकुलीभूय – परेशान होकर
- नेपथ्ये – परद के पीछे से
- पृष्ठतः – पीछे से

सड.कल्पः सिद्धिदायकः Summary

इस पाठ में बताया गया है कि दृढ़ इच्छा शक्ति सिद्धि को प्रदान करने वाली होती है। कथा का सार इस प्रकार हैनारद के वचन से प्रभावित होकर पार्वती ने शिव को पति रूप में प्राप्त करने के लिए तप करने की इच्छा प्रकट की। पार्वती की माता मेना उसे तप करने के लिए निरुत्साहित करती हुई कहने लगी कि मनचाहे देवता औरसुख के सभी साधन तुम्हारे घर में हैं। तुम्हारा शरीर कोमल है जो कठोर तप के अनुकूल नहीं है। इसलिए तुम्हें तपस्या में प्रवृत्त नहीं होना चाहिए।

पार्वती ने माता को आश्वस्त करते हुए कहा कि वह किसी भी प्रकार की बाधा से भयभीत नहीं होगी तथा अभिलाषा के पूर्ण हो जाने पर पुनः घर लौट आएगी। इस प्रकार पार्वती अपनी माता को वचन देकर वन में जाकर तपस्या करने लगी। उनकी कठोर तपस्या से हिंसक पशु भी उनके मित्र बन गए। उन्होंने वेदों का अध्ययन किया तथा कठोर तपस्या का आचरण किया।

कुछ समय पश्चात् एक ब्रहमचारी उनके आश्रम में आया। कुशलक्षेम पूछने के पश्चात् ब्रहमचारी ने उनसे तपस्या का उद्देश्य जानना चाहा। पार्वती की सहेली के मुख से तपस्या का प्रयोजन जानकर वह जोर से हँसने लगा।

तब वह ब्रहमचारी शिव की निंदा करने लगा। वह कहने लगा-शिव अवगुणों की खान है। वह श्मशान में रहता है। भूतप्रेत ही उसके अनुचर हैं। तुम उससे अपना मन हटा लो। शिव से सच्चा प्रेम करने वाली पार्वती शिव की निंदा सुनकर क्रोधित हो गईं। वह उस ब्रहमचारी को बुरा भला कहने लगी और उसे वहाँ से चले जाने के लिए कहने लगी। ब्रहमचारी के अडियल रवैये को देखकर पार्वती आश्रम से बाहर जाने को तत्पर हो गई। तब शिव ने अपना वास्तविक रूप प्रकट करके पार्वती से कहा कि मैं ब्रहमचारी के रूप में शिव ही हूँ। आज तुम परीक्षा में उत्तीर्ण हो गई हो। यह सुनकर पार्वती अत्यधिक प्रसन्न हो गईं।

सड.कल्पः सिद्धिदायकः Word Meanings Translation in Hindi

(क) पार्वती शिवं पतिरूपेण अवाञ्छत्। एतदर्थं सा तपस्यां कर्तुम् ऐच्छत्। सा स्वकीयं मनोरथं मात्रे न्यवेदयत्। तच्छ्रुत्वा माता मेना चिन्ताकुला अभवत्।

शब्दार्थाः (Word Meanings): अवाञ्छत् - चाहती थी (wanted/wished), एतदर्थम् (एतत्+अर्थम्)-इसके लिए (for this), कर्तुम्-करने के लिए (to do), ऐच्छत्-चाहती थी (wanted), मात्रे-माता को (to mother), न्यवेदयत्-निवेदन किया/बताया (told/informed), तच्छ्रुत्वा (तत्+श्रुत्वा)-यह सुनकर (hearing this), चिन्ताकुला-चिन्ता से व्याकुल (restless with worry).

सरलार्थ :

पार्वती शिव को पति के रूप में चाहती थी। इसके लिए वह तपस्या करना चाहती थी। उसने अपनी इच्छा माँ को बताई। यह सुनकर माँ मेना चिन्ता से व्याकुल हो गईं।

(ख) मेना- वत्से! मनीषिता देवताः गृहे एव सन्ति। तपः कठिनं भवति। तव शरीरं सुकोमलं वर्तते। गृहे एव वस। अत्रैव तवाभिलाषः सफलः भविष्यति।

पार्वती- अम्ब! तादृशः अभिलाषः तु तपसा एव पूर्णः भविष्यति।

अन्यथा तादृशं च पतिं कथं प्राप्स्यामि। अहं तपः एव चरिष्यामि इति मम सङ्कल्पः।

मेना- पुत्रि! त्वमेव मे जीवनाभिलाषः।।

पार्वती- सत्यम्। परं मम मनः लक्ष्यं प्राप्तुम् आकुलितं वर्तते। सिद्धिं प्राप्य पुनः तवैव शरणम् आगमिष्यामि। अद्यैव विजयया साकं गौरीशिखरं गच्छामि। (ततः पार्वती निष्क्रामति)

शब्दार्थाः (Word Meanings) :

वर्तते-है (is), तवाभिलाषः (तव+अभिलाषः)-तुम्हारी अभिलाषा (your desire), तपसा-तप द्वारा (with penance), अन्यथा-नहीं तो (otherwise), प्राप्स्यामि-पाऊँगी (shall obtain), चरिष्यामि-करूँगी (shall observe), प्राप्तुम्-पाने के लिए (to obtain), प्राप्य-पाकर (having obtained), अद्यैव (अद्य + एव)-आज ही (today only), साकम्-साथ (with),निष्क्रामति-निकल जाती है (goes out), सङ्कल्पः-संकल्प (determination).

सरलार्थः

मेना- बेटी! इष्ट देवता तो घर में ही होते हैं। तप कठिन होता है। तुम्हारा शरीर कोमल है। घर पर ही रहो। यहीं तुम्हारी अभिलाषा पूरी हो जाएगी। पार्वती- माँ! वैसी अभिलाषा तो तप द्वारा ही पूरी होगी। अन्यथा मैं वैसा पति कैसे पाऊँगी। मैं तप ही करूँगी-यह मेरा संकल्प है। मेना- पुत्री, तुम ही मेरी जीवन अभिलाषा हो। पार्वती- ठीक है। पर मेरा मन लक्ष्य पाने के लिए व्याकुल है। सफलता पाकर पुन: तुम्हारी ही शरण में आऊँगी। आज ही विजया के साथ गौरी शिखर पर जा रही हूँ। (उसके बाद पार्वती बाहर चली जाती है)

(ग) (पार्वती मनसा वचसा कर्मणा च तपः एव तपति स्म। कदाचिद् रात्रौ स्थण्डिले,

कदाचिच्च शिलायां स्वपिति स्म। एकदा विजया अवदत्।)

विजया- सखि! तपःप्रभावात् हिंस्रपशवोऽपि तव सखायः जाताः।

पञ्चाग्नि-व्रतमपि त्वम् अतपः। पुनरपि तव अभिलाष: न पूर्णः अभवत्।

पार्वती- अयि विजये! किं न जानासि? मनस्वी कदापि धैर्यं न परित्यजति। अपि च मनोरथानाम् अगतिः नास्ति।

विजया- त्वं वेदम् अधीतवती। यज्ञं सम्पादितवती। तपःकारणात् जगति तव प्रसिद्धिः।
'अपर्णा' इति नाम्ना अपि त्वं प्रथिता पुनरपि तपसः फलं नैव दृश्यते।

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
मनसा-मन से (in mind), वचसा-वाणी द्वारा (in speech), कर्मणा-कर्म द्वारा (by one's deed), कदाचित्-कभी (sometimes), रात्रौ-रात को (at night), स्थण्डिले-भूमि पर (on barrenland), स्वपिति स्म-सोती थी (slept), हिंस्रपश्वः-हिंसक पशु (ferocious animals), सखायः-मित्र (friends), पुनरपि (पुनः + अपि)-फिर भी (inspite of that), अतपः-तप किया (did penance), किं न जानासि-क्या नहीं जानती हो (do you not know), मनस्वी-ज्ञानी (high-minded), अधीतवती-अध्ययन किया (did study), जगति-जगत में (in the world), नाम्ना-नाम से (by name), प्रथिता-विख्यात (famous), तपसः-तप का (of penance), दृश्यते-दिखाई देता है (is seen).

सरलार्थः
(पार्वती ने मन, वचन व कर्म से तप ही किया। कभी रात को भूमि पर और कभी शिला पर सोती थी। एक बार विजया ने कहा)
विजया- सखी! तप के प्रभाव से हिंसक पशु भी तुम्हारे मित्र बन गए हैं। पञ्चाग्नि व्रत भी तुमने किया। फिर भी तुम्हारी इच्छा पूर्ण नहीं हुई।
पार्वती- अरी विजया! क्या तुम नहीं जानती हो? मनस्वी कभी धैर्य नहीं छोड़ता है। एक बात और इच्छाओं की कोई सीमा नहीं होती।
विजया- तुमने वेद का अध्ययन किया। यज्ञ किया। तप के कारण तुम्हारी संसार में ख्याति

(घ) पार्वती- अयि आतुरहृदये! कथं त्वं चिन्तिता .... ।
(नेपथ्ये-अयि भो! अहम् आश्रमवटुः। जलं वाञ्छामि।)
(ससम्भ्रमम्) विजये! पश्य कोऽपि वटुः आगतोऽस्ति।
(विजया झटिति अगच्छत्, सहसैव वटुरूपधारी शिवः तत्र प्राविशत्)
विजया-वटो! स्वागतं ते! उपविशतु भवान्। इयं मे सखी पार्वती। शिवं प्राप्तुम् अत्र तपः करोति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
नेपथ्ये-परदे के पीछे (backstage), ससम्भ्रमम्-हड़बड़ाहट से (nervously), वटुः-ब्रह्मचारी (a bachelor scholar), झटिति-झट से (जल्दी) (quickly), उपविशतु-बैठिए (please sit), भवान्-आप (your reversed self), इयं-यह (this).

सरलार्थः
पार्वती- अरे, व्याकुल हृदय वाली, तुम चिन्तित क्यों हो? (परदे के पीछे- अरे कोई है! मैं आश्रम में रहने वाला ब्रह्मचारी हूँ। मैं पानी पीना चाहता हूँ। (मुझे पानी चाहिए)। (हड़बड़ाहट से)। विजया! देखो कोई ब्रह्मचारी आया है। (विजया झट से गई और सहसा ही वटुरूपधारी शिव ने प्रवेश किया) विजया- हे ब्रह्मचारी आपका स्वागत है। कृपया बैठिए। यह मेरी सखी पार्वती है जो शिव को पति रूप में पाने के लिए तप कर रही है।

(ङ) वटुः- हे तपस्विनि! किं क्रियार्थं पूजोपकरणं वर्तते, स्नानार्थं जलं सुलभम् भोजनार्थं फलं वर्तते? त्वं तु जानासि एव शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।
(पार्वती तूष्णीं तिष्ठति) वटुः- हे तपस्विनि! किमर्थं तपः तपसि? शिवाय?
(पार्वती पुनः तूष्णीं तिष्ठति)
विजया-(आकुलीभूय) आम्, तस्मै एव तपः तपति।
(वटुरूपधारी शिवः सहसैव उच्चैः उपहसति)
वटुः- अयि पार्वति! सत्यमेव त्वं शिवं पतिम् इच्छसि? (उपहसन्)
नाम्ना शिवः
अन्यथा अशिवः। श्मशाने वसति। यस्य त्रीणि नेत्राणि, वसनं व्याघ्रचर्म, अङ्गरागः चिताभस्म, परिजनाश्च भूतगणाः। किं तमेव शिवं पतिम् इच्छसि?

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
क्रियार्थम्-तप की क्रिया के लिए (for doing penance), शरीरमाद्यम् (शरीरम् आद्यम्)-शरीर सर्वप्रथम (body is foremost), तूष्णीम्-चुपचाप (quiet), आकुलीमूय-व्याकुल होकर (getting agitated), उपहसति-उपहास करता है (makes fun), अशिवः-अशुभ (inauspicious), श्मशाने-

श्मशान में (in the cremation ground), वसनम् वस्त्र (clothing), परिजनाश्च-(परिजनाः + च) और परिजन (all attendants), उपहसन् उपहास करते हुए (making fun).

सरलार्थः
वटुः- हे तपस्विनी! क्या तपादि करने के लिए पूजा-सामग्री है, स्नान के लिए जल उपलब्ध है? भोजन के लिए फल हैं। तुम तो जानती ही हो शरीर ही धर्म का आचरण के लिए मुख्य साधन है। (पार्वती चुपचाप बैठी है)
वटुः- हे तपस्विनी किसलिए तप कर रही हो? शिव के लिए?
(पार्वती फिर भी चुप बैठी है)
विजया- (व्याकुल होकर) हाँ, उसी के लिए तप कर रही है।
(वटुरूपधारी शिव अचानक ही ज़ोर से उपहास करता है)
वटुः- अरी पार्वती! सच में तुम शिव को पति (रूप में) चाहती हो? (उपहास/मज़ाक करते हुए) वह नाम से शिव अर्थात् शुभ है अन्यथा अशिव अर्थात् अशुभ है। श्मशान में रहता है। जिसके तीन नेत्र हैं, वस्त्र व्याघ्र की खाल है, अंगलेप चिता की भस्म और सेवकगण भूतगण हैं। क्या तुम उसी शिव को पति के रूप में पाना चाहती हो?

(च) पार्वती- (क्रुद्धा सती) अरे वाचाल! अपसर। जगति न कोऽपि शिवस्य यथार्थं स्वरूपं जानाति। यथा त्वमसि तथैव वदसि।
(विजयां प्रति) सखि! चल। यः निन्दां करोति सः तु पापभाग् भवति एव, यः शृणोति सोऽपि पापभाग् भवति।
(पार्वती द्रुतगत्या निष्क्रामति। तदैव पृष्ठतः वटोः रूपं परित्यज्य शिवः तस्याः
हस्तं गृहणाति। पार्वती लज्जया कम्पते)
शिव- पार्वति! प्रीतोऽस्मि तव सङ्कल्पेन अद्यप्रभृति अहं तव तपोभिः क्रीतदासोऽस्मि।
(विनतानना पार्वती विहसति)

शब्दार्थाः (Word Meanings) :
वाचाल-बातूनी (one who talks too much/babbler), अपसर-दूर हट (go away), न कोऽपि (कः + अपि)-कोई भी नहीं (no body), पापभाग पापी (sinful), द्रुतगत्या-तीव्र गति से (hastily), पृष्ठतः-पीछे से (from behind), गृहणति पकड़ लेता है (holds), लज्जया-लज्जा से

(with shame), अद्यप्रभृति-आज से (today onwards), क्रीतदासः-खरीदा हुआ दास (slave), विनताननना-झुके हुए मुख वाली (with face hung).

सरलार्थः

पार्वती- (क्रुद्ध होकर) अरे वाचाल! चल हट। संसार में कोई भी शिव के यथार्थ (असली) रूप को नहीं जानता। जैसे तुम हो वैसे ही बोल रहे हो। (विजया की ओर) सखी! चलो। जो निन्दा करता है वह पाप का भागी होता है, जो सुनता है वह भी पापी होता है। (पार्वती तेज़ी से (बाहर) निकल जाती है। तभी पीछे से ब्रह्मचारी का रूप त्याग कर शिव उसका हाथ पकड़ लेते हैं। पार्वती लज्जा से काँपती है।)

शिव- पार्वती! मैं तुम्हारे (दृढ़) संकल्प से खुश हूँ। आज से मैं तुम्हारा तप से खरीदा दास हूँ। (झुके मुख वाली पार्वती मुस्कुराती है)

अभ्यासः

➢ व्याकरण

प्र–2 उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- वसतिस्म	वसतःस्म	वसन्तिस्म
पूजयतिस्म	पूजयतःस्म	पूजयन्तिस्म
रक्षितस्म	रक्षतःस्म	रक्षन्तिस्म
चरितस्म	चरतःस्म	चरन्तिस्म
करोतिस्म	कुरुतःस्म	कर्वन्तिस्म

(ख) पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकथयत्	अकथयताम्	अकथयन्
प्रथमपुरुषः	अपूजयत्	अपूजयताम्	अपूजयन्
प्रथमपुरुषः	अरक्षत्	अरक्षताम्	अरक्षन्

(ग) पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मध्यमपुरुषः	अवसः	अवसतम्	अवसत
मध्यमपुरुषः	अपूजयः	अपूजयतम्	अपूजयत
मध्यमपुरुषः	अचरः	अचरतम्	अचरत

(घ) पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम
उत्तमपुरुषः	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
उत्तमपुरुषः	अरचयम्	अरचयाव	अरचयाम

➢ साहित्य

प्र–3 प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) तपः प्रभावात्के सखायः जाताः?

उत्तर–तपः प्रभावा त्हिंस्रपशवो पि सखायः जाताः।

(ख) पार्वती तपस्यार्थं कुत्र अगच्छत्?

उत्तर–पार्वती तपस्यार्थं गौरीशिखरम् अगच्छत्।

(ग) कः श्मशाने वसति?

उत्तर–शिवः श्मशाने वसति।

(घ) शिवनिन्दां श्रुत्वा का क्रुद्धा जाता?

उत्तर–शिवनिन्दां श्रुत्वा पार्वती क्रुद्धा जाता।

(ङ) वटुरूपेण तपोवनं कः प्राविशत्?

उत्तर–वटुरूपेण तपोवनं शिवः प्राविशत्।

प्र–4 कः /काकं/ कां प्रति कथयति-

यथा- वत्से! तपःकठिनंभवति?	**माता**	**पार्वतीम्**
(क) अहंतपःएव चरिष्यामि?	पार्वती	मेनाम्
(ख) मनस्वी कदापि धैर्यं न परित्यजति।	पार्वती	विजयाम्
(ग) अपर्णा इति नाम्ना त्वं प्रथिता।	विजया	पार्वतीम्
(घ) पार्वति! प्रीतोऽस्मितव सङ्कल्पेन।	शिवः	पार्वतीम्
(ङ) शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।	वटुः	विजयाम्
(च) अहं तव क्रीत दासोऽस्मि।	शिवः	पार्वतीम्

प्र–5   प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) पार्वती क्रुद्धा सती किम् अवदत्?
उत्तर–पार्वती क्रुद्धा सती अवदत्यत् अरेवाचाल! अपसर। जगतिनकोऽ पिशिवस्य यथार्थं स्वरुपं जानाति। यथा त्वमसि तथैव वदसि।

(ख) कः पाप भाग्भवति?
उत्तर–शिवः निन्दायः करोति श्रृणोति च पापभा ग्भवति।

(ग) पार्वती किं कर्त्तुम् ऐच्छत्?
उत्तर–पार्वती तपस्यां कर्त्तुम् ऐच्छत्।

(घ) पार्वती कया सा कं गौरीशिखरं गच्छति?
उत्तर–पार्वती विजय यासा कं गौरीशिखरं गच्छति।

प्र–6 मञ्जूषातः पदानि चित्वा समानार्थकानि पदानि लिखत-

माता	मौनम्	प्रस्तरे	जन्तवः	नयनानि

शिलायां   <u>प्रस्तरे</u>

- पशवः — <u>जन्तवः</u>
- अम्बा — <u>माता</u>
- नेत्राणि — <u>नयनानि</u>
- तूष्णीम् — <u>मौनम्</u>

प्र–7 उदाहरणानुसारं पद रचनां कुरुत-

यथा	वसतिस्म =	अवसत्।
(क)	पश्यतिस्म =	<u>अपश्यत्</u>।
(ख)	तपतिस्म =	<u>अतपत्</u>।
(ग)	चिन्तयतिस्म =	<u>अचिन्तयत्</u>।
(घ)	वदतिस्म =	<u>अवदत्</u>।
(ङ)	गच्छतिस्म =	<u>अगच्छत्</u>।

यथा	अलिखत् =	लिखतिस्म।
(क)	<u>अकथयत्</u> =	कथयतिस्म।
(ख)	<u>अनयत्</u> =	नयतिस्म।
(ग)	<u>अपठत्</u> =	पठतिस्म।
(घ)	<u>अधावत्</u> =	धावतिस्म।
(ङ)	<u>अहसत्</u> =	हसतिस्म

नवमःपाठः
सप्तभगिन्यः (सात बहनें)

कठिन शब्दार्थाः

- भगिनी - बहन
- चतुर्विंशतिः - चौबीस
- ज्ञातुम् - जानने के लिए
- साश्चर्यम् - आश्चर्य के साथ
- भगिनीसप्तंक - सात बहनें
- स्वायत्तीकृत्ता - अपने अधीन किए गये
- सङ्घटनं - संगठन

शब्दार्थाः

- वंशवृक्षनिर्मितानि - बाँस के वृक्षों से बनी हुई
- हस्तशिल्पानाम् - हाथ से बनी वस्तुाों की
- स्वलीलाकलाभिः - अपनी क्रिया एवं कलाओं से
- पर्वपरम्पराभिः - पर्वो से
- श्रुतमधुरशब्दः - सुनने में मधुर
- विहितम् - विधिपूर्वक किया गया
- प्रतीकात्मकः - साङ्केतिक
- प्राचुर्यम् - अधिकता

अभ्यासः

वांचनकार्य

प्र-1 उच्चारणं कुरुत-

सुप्रभातम्	महत्त्वाधायिनी	पर्वपरम्पराभिः
चतुर्विंशतिः	द्विसप्ततितमे	वंशवृक्षनिर्मितानाम्

सप्तभगिन्यः	प्राकृतिकसम्पद्भि:	वंशोद्योगोऽयम्
गुणगौरवदृष्ट्या	पुष्पस्तबकसदृशानि	अन्ताराष्ट्रियख्यातिम्

प्र-2 प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –

(क) अस्माकं देशे कति राज्यानि सन्ति?

उत्तर- अष्टविंशति:

(ख) प्राचीनेतिहासे का: स्वाधीना: आसन्?

उत्तर-सप्तभगिन्य:

(ग) केषां समवाय: 'सप्तभगिन्य:' इति कथ्यते?

उत्तर- सप्तराज्यानाम्।

(घ) अस्माकं देशे कति केन्द्रशासितप्रदेशा: सन्ति?

उत्तर- सप्त।

(ङ) सप्तभगिनी प्रदेशे क: उद्योग: सर्वप्रमुख:?

उत्तर- वंशोद्योग:।

प्र-3 पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत–

(क) भगिनीसप्तके कानि राज्यानि सन्ति?

उत्तर-भगिनीसप्तके सप्त राज्यानि सन्ति।

(ख) इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः इति किमर्थं कथ्यन्ते?

उत्तर-सप्तराज्यसमूहत्वात् इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः इति कथ्यन्ते।

(ग) सप्तभगिनी – प्रदेशे के निवसन्ति?

उत्तर-सप्तभगिनीप्रदेशे गारो – खासी – नगा- मिजोप्रभृतयः बहवः जनजातीयाः निवसन्ति।

(घ) एतत्प्रादेशिकाः कैः निष्णाताः सन्ति?

उत्तर-एतत्प्रदेशिकाः स्वलीलाकलाभिः निष्णाताः।

(ङ) वशंवृक्षवस्तूनाम् उपयोग : कुत्र क्रियते?

उत्तर-आवस्त्रभूषणेभ्यः गृहनिर्माणपर्यन्तं प्रायः सर्वत्र वंशवृक्षवस्तूनाम् उपयोगः क्रियते।

प्र–4 रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) वयं <u>स्वदेशस्य</u> राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्छामि।

उत्तर–वयं कस्य राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्चामः?

(ख) <u>सप्तभगिन्यः</u> प्राचीनेतिहासे प्रायः स्वाधीनाः एव दृष्टाः।

उत्तर–काः प्राचीनेतिहासे प्रायः स्वाधीनाः एव दृष्टाः?

(ग) प्रदेशेऽस्मिन् <u>हस्तशिल्पानां</u> बाहुल्यं वर्तते।

उत्तर–प्रदेशेऽस्मिन् केषाण् बाहुल्यं वर्तते?

(घ) एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं <u>स्वर्गसदृशानि</u>।

उत्तर– एतानि राज्यानि भ्रमणार्थं कीदृशानि?

व्याकरण

प्र–5 यथानिर्देशमुत्तरत–

(क) 'महोदये! मे भगिनी कथयति'– अत्र 'मे' इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम्?

उत्तर–'महोदये! मे भगिनी कथयति' – अत्र 'मे' इति सर्वनामपदं स्वरायै प्रयुक्तम्।

(ख) समाजिक–सांस्कृतिकपरिदृश्यानां साम्याद् इमानि उक्तोपाधिना प्रथितानि– अस्मिन् वाक्ये प्रथितानि इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

उत्तर–सामाजिक - सांस्कृतिकपरिदृश्यानां साम्याद् इमानि उक्तोपाधिना प्रथितानि – अस्मिन् वाक्ये प्रथितानि इति क्रियापदस्य कर्तृपदं भवति 'प्रथनम्' इति।

(ग) एतेषां राज्यानां पुनः सङ्घटनम् विहितम् – अत्र 'सङ्घटनम्' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

उत्तर– एतेषां राज्यानां पुनः सङ्घटनं विहितम् – अत्र 'सङ्घटनम्' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं भवति 'सङ्घटति' इति।

(घ) अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यम् विद्यते – अस्मात् वाक्यात् 'अल्पता' इति पदस्य विपरीतार्थकं पदं चित्वा लिखत?

उत्तर– अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यं विद्यते - अस्मिन् वाक्ये 'अल्पता' इति पदस्य

विपरीतार्थकं पदं हि 'प्राचुर्यम्' इति।

(ङ) 'क्षेत्रापरिमाणैः इमानि लघूनि वर्तन्ते' – वाक्यात् 'सन्ति' इति क्रियापदस्य समानार्थकपदं चित्वा लिखत?

उत्तर–'क्षेत्रपरिमाणैः इमानि लघूनि वर्तन्ते' - अस्मिन् वाक्ये 'सन्ति' इति क्रियापदस्य समानार्थकं पदं हि 'वर्तते' इति।

प्र–6 (अ) पाठात् चित्वा तद्भवपदानां कृते संस्कृतपदानि लिखत–

	तद्भव – पदानि	संस्कृत – पदानि
यथा	सात	सप्त
(क)	बहिन	भगिनी
(ख)	संगठन	समवाय
(ग)	बाँस	वंश
(घ)	आज	अद्य
(ङ)	खेत	क्षेत्रम्

(आ) भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत-

(क) गच्छति, पठति, धावति, अहसत्, क्रीडति।

(ख) छात्रः, सेवकः, शिक्षकः, लेखिका, क्रीडकः।

(ग) पत्रम्, मित्रम्, पुष्पम्, आम्रः, फलम्, शाखा।

(घ) व्याघ्रः , भल्लूक :, गजः, कपोत :, वृषभः, सिंहः।

(ङ) पृथिवी, वसुन्धरा, धरित्री, यानम्, वसुधा।

प्र–7 विशेष्य – विशेषणानाम् उचितं मेलनम् कुरूत –

विशेष्य – पदानि	विशेषण – पदानि
अयम्	प्रदेशः
संस्कृतिविशिष्टायाम्	भारतभूमौ
महत्त्वाधायिनी	संस्कृतिः
प्राचीने	इतिहासे
एकः	समवायः

दशमःपाठः

नीतिनवनीतम् (नीति नवीनतम्)

कठिन शब्दार्थाः

- अभिवादनशीलस्य – प्रणाम करने के स्वभाववाले
- वृद्धोपसेविनः – बड़ों की सेवा करने वाले के
- निष्कृति – बदला
- आत्मवशम् – अपने वश में
- समाचरेत् – आचरण करना चाहिए

शब्दार्थाः

- यशः – नाम
- शक्य – समर्थ होते हैं
- कुर्यात् – करना चाहिए
- वर्षशतैः – सौ वर्षो में
- समासेन – संक्षेप में
- सत्यपूताम् – सत्य से परीक्षा करने

अभ्यासः

साहित्य

प्र–1 अधोलिखितानि प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत–

(क) नृणां संभवे कौ क्लेशं सहेते? - मातापितरौ

(ख) कीदृशं जलं पिबेत्? - वस्त्रपूतम्

(ग) नीतिनवनीतम् पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलित? - मनुस्मृतेः

(घ) कीदृशीं वाचं वदेत्? -सत्यपूताम्

(ङ) दुःखं किं भवति? - परवशम्

(च) आत्मवशं किं भवति? - सुखम्

(छ) कीदृशं कर्म समाचरेत्? - मनःपूतम्

प्र-2 अधोलिखितानि प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत-

(क) पाठेऽस्मिन् सुखदुःखयों किं लक्षणम् उक्तम्?

उत्तर- सर्वं परवशं भवति दुःखम्, आत्मवशं च भवति सुखम्।

(ख) वर्षशतैः अपि कस्य निष्कृतिः कर्तुं न शक्या?

उत्तर- नृणां सम्भवे मातापितरौ यं क्लेशं सहेते न तस्य वर्षशतैः निष्कृतिः शक्या।

(ग) "त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते" -वाक्येऽस्मिन् त्रयः के सन्ति?

उत्तर-"त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते" - वाक्येऽस्मिन् त्रयः भवन्ति माता, पिता,
आचार्यश्चेति।

(घ) अस्माभिः कीदृशं कर्म कर्तव्यम्?

उत्तर- अस्माभिः तादृशमेव कर्म करणीयं येन अस्माकम् अन्तरात्मनः परितोषः स्यात्।

(ङ) अभिवादनशीलस्य कानि व

उत्तर- अभिवादनशीलस्य आयुः विद्या यशः बलं चेति चत्वारि वर्धन्ते।

(च) सर्वदा केषां प्रियं कुर्यात्?

उत्तर- सर्वदा पितरोः आचार्यस्य च प्रियं कुर्यात्।

प्र-3 स्थूलपदान्यवलम्बय प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) वृद्धोपसेविनः आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते।

उत्तर- कस्य आयुर्विद्या यशो बलं न बर्धन्ते?

(ख) मनुष्यः सत्यपूतां वाचं वदेत्।

उत्तर- मनुष्य कीदृशीम् वाचं वदेत्?

(ग) त्रिषु तुष्टेषु सर्वं तपः समाप्यते?

उत्तर– त्रिषु तुष्टेषु किं समाप्यते?

(घ) मातापितरौ नृणां सम्भवे भाषया क्लेशं सहेते।

उत्तर– कौ नृणां सम्भवे भाषया क्लेशं सहेते?

(ङ) तयोः नित्यं प्रियं कुर्यात्।

उत्तर– तयोः नित्यं किं कुर्यात्?

प्र–4 संस्कृतभाषयां वाक्यप्रयोगं कुरुत–

(क) विद्या - विद्याविहीनः पशुभिः समानः।

(ख) तपः - ग्रामं निकषा तपश्चरति तापसः।

(ग) समाचरेत् - नित्यं गुरुसेवां समाचरेत्।

(घ) परितोषः - सन्ततेः सार्थकतायां पित्रोः सन्तोषः सञ्जायते।

(ङ) नित्यम् - पठामि संस्कृतं नित्यम्।

प्र–5 शुद्धवाक्यानां समक्षम् आम् अशुद्धवाक्यानां समक्षं च नैव इति लिखत–

(क) अभिवादनशीलस्य किमपि न वर्धते।	(क) न
(ख) मातापितरौ नृणां सम्भवे कष्टं सहेते।	(ख) आम्
(ग) आत्मवशं तु सर्वमेव दुःखमस्ति।	(ग) न.
(घ) येन पितरौ आचार्यः च सन्तुष्टाः तस्य सर्वं तपः समाप्यते।	(घ) आम्
(ङ) मनुष्यः सदैव मनः पूतं समाचरेत्।	(ङ) आम्
(च) मनुष्यः सदैव तदेव कर्म कुर्यात् येनान्तरात्मा तुष्यते।	(च) आम्

प्र–5 समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) मातापित्रेः तपसः निष्कृतिः .... कर्तुमशक्या। (दशवर्षैरपि/षष्टिः वर्षैरपि/**वर्षशतैरपि**)।

(ख) नित्यं वृद्धोपसेविनः .... वर्धन्ते (**चत्वारि**/पञ्च/षट्)।

(ग) त्रिषु तुष्टेषु .... सर्वं समाप्यते (जपः/**तप**/कर्म)।

(घ) एतत् विद्यात् .... लक्षणं सुखदुःपयोः।

(शरीरेण!**समासेन**/विस्तारेण)

(ङ) दृष्टिपूतम् न्यसेत् ....। (हस्तम्/**पादम्**/मुखम्)

(च) मनुष्यः मातापित्रोः आचार्यस्यय च सर्वदा .... कुर्यात्।
(प्रियम्/अप्रियम्/अकार्यम्)

प्र-6 मञ्जूषातः चित्वा उचिताव्ययेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–

तावत्	अपि	एव	यथा	नित्यं	यादृशम्

(क) तयोः <u>नित्यम्</u> प्रियं कुर्यात्।
(ख) <u>यादृशम्</u> कर्म करिष्यसि। तादृशं फलं प्राप्स्यसि।
(ग) वर्षशतैः <u>अपि</u> निष्कृतिः न कर्तुं शक्या।
(घ) तेषु <u>एव</u> त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते।
(ङ) <u>यथा</u> राजा तथा प्रजा
(च) यावत् सफलः न भवति <u>तावत्</u> परिश्रमं कुरु।

एकादशःपाठः

कठिन शब्दार्थाः

- सविनोदम् – हँसी मजाक के साथ
- नामधेया – नाम वाली
- खिस्ताबदे – ईस्वीय वर्ष में
- अध्यनाभिलाषा – पढ़ने की इच्छा

- जलोद्धरम् - पानी निकालने को

शब्दार्थाः

- स्वकीयम् - अपना
- यतोहि - क्योंकि
- अश्रान्तम् - बिना थके हुए
- दुर्भिक्षकाले - अकाल के दिनों में
- प्रतिबन्धक - रोकने वाला
- अवदानम् - योगदान

अभ्यासः

साहित्य

प्र-1 एकपदेन उत्तरत–

(क) कीदृशीनां कुरीतीनां सावित्री मुखरं विरोधम् अकरोत्?

उत्तर– सामाजिककुरीतीनाम्

(ख) के कूपात् जलोद्धरणम् अवारयन्?

उत्तर– शीर्णवस्त्रावृताः निम्नजातीयाः नार्यः

(ग) का स्वदृढनिश्चयात् न विचलति?

उत्तर– सावित्रीवाई

(घ) विधवानां शिरोमुण्डनस्य निराकरणाय सा कैः मिलिता?

उत्तर– नापितैः

(ङ) सा कासां कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?

उत्तर– बालिकानाम्

प्र-2 पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(क) किं किं सहमाना सावित्रीबाई स्वदृढनिश्चयात् न विचलति?

उत्तर– सामाजिकात्याचारं सहमानापि सावित्रीबाई स्वदृढनिश्चयात् न

विचलति।

(ख) सावित्रीबाईफुलेमहोदयायाः पित्रो: नाम किमासीत्?

उत्तर– सावित्रीबाईफुलेमहोदयायाः पित्रोः नाम आसीत् खंडोजी इति।

(ग) विवाहानन्तरमपि सावित्र्याः मनसि अध्ययनाभिलाषा कथम् उत्साहं प्राप्तवती?

उत्तर– विवाहानन्तरमपि सावित्र्याः मनसि अध्ययनाभिलाषा स्वपत्युः स्त्रीशिक्षासमर्थनेन उत्साहं प्राप्तवती।

(घ) जलं पातुं निवार्यमाणाः नारीः सा कुत्र नीतवती किञ्चाकथयत्?

उत्तर– जलं पातुं निवार्यमाणाः नारीः सा निजगृहं नीतवती। एवञ्च, सा स्वगृहस्थं तडागं दर्शयित्वा यथेष्टं जलं नेतुम् अकथयत्।

(ङ) कासां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानं महत्त्वपूर्णम्?

उत्तर– "महिला सेवामण्डल" "शिशुहत्या प्रतिबन्धक गृह" इत्यादीनां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानं महत्वपूर्णम् आसीत्।

(च) सत्यशोधकमण्डलस्य उद्देश्यं किमासीत्?

उत्तर– सत्यशोधकमण्डलस्य उद्देश्यमासीत् उत्पीडितानां समुदयानां स्वाधिकारान् प्रति जागरणम्।

(छ) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी के?

उत्तर– तस्याः काव्यसंकलनद्वयं वर्तते "काव्यफुले" "सुबोधरत्नाकर" चेति।

प्र–3 रेखांकितपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणम् कुरुत–

(क) सावित्रीबाई, <u>कन्याभिः</u> सविनोदम् आलपन्ती अध्यापने संलग्ना भवति स्म?

उत्तर– सावित्रीवाई, काभिः सविनोदम् आलापयन्ती अध्यापने संलग्ना भवति स्म?

(ख) सा <u>महाराष्ट्रस्य</u> प्रथमा महिला शिक्षिका आसीत्?

उत्तर– सा कस्य राज्यस्य प्रथमा महिला शिक्षिका असीत्?

(ग) सा स्वपतिना सह <u>कन्यानां</u> कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?

उत्तर– सा स्वपतिना सह कासां कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?

(घ) तया <u>मनुष्याणां</u> समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्षः सर्वदा समर्थितः?

उत्तर– तया केषां समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्षः सर्वदा समर्थितः?

(ङ) साहित्यरचनया अपि सावित्री महीयते?

उत्तर– साहित्यरचनया अपि का महीयते?

प्र–4 यथानिर्देशमुत्तरत–

(क) इदं चित्रां पाठशालायाः वर्तते– अत्र 'वर्तते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

उत्तर– इदं चित्रं पाठशालाया वर्तते - अत्र 'वर्तते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं भवति 'वर्तनम्' इति।

(ख) तस्याः स्वकीयम् अध्ययनमपि सहैव प्रचलति – अस्मिन् वाक्ये विशेष्यपदं किम्?

उत्तर– तस्याः स्वकीयम् अध्ययनमपि सहैव प्रचलति - अस्स्मिन् वाक्ये चिशेषणं भवति 'स्वकीयम्' इति।

(ग) अपि यूयमिमां महिलां जानीथ– अस्मिन् वाक्ये 'यूयम्' इति पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?

उत्तर–अपि यूयमिमां महिलां जानीथ - अस्मिन् वाक्ये 'यूयम्' इति पदं अस्मभ्यः प्रयुक्तम्।

(घ) सा ताः स्त्रियः निजगृहं नीतवती – अस्मिन् वाक्ये 'सा' इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम्?

उत्तर–सा ताः स्त्रियः निजगृहं नीतवती - अस्मिन् वाक्ये 'सा' इति सर्वनामपदं सावित्रीवाई इत्यस्यै प्रयुक्तम्।

(ङ) शीर्णवस्त्रावृताः तथाकथिताः निम्नजातीयाः काश्चित् नार्यः जलं पातुं याचन्ते स्म – अत्र 'नार्यः' इति पदस्य विशेषणपदानि कति सन्ति, कानि च इति लिखत?

उत्तर–शीर्णवस्त्रावृताः तथाकथिताः निम्नजातीयाः काश्चित् नार्यः जलं पातुं

याचन्ते स्म - अत्र 'नार्यः' इति पदस्य विशेषणपदानि चत्वारि सन्ति। तानि च - शीर्णवस्त्रावृताः इति, तथाकथिताः इति, निम्नजातीयाः इति, काश्चित् इति च।

प्र–5 अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत–

(क) स्वकीयम् - स्वकीयं पुस्तकम् आनय।

(ख) सविनोदम् - शिक्षकः सविनोदं छात्रान् पाठयति।

(ग) सक्रिय - छात्राणां सर्वतो विकासाय शिक्षकाः सदैव सक्रियाः भवन्ति।

(घ) प्रदेशस्य - अस्य प्रदेशस्य ख्यातिः दिक्षु प्रसृतास्ति।

(ङ) मुखरम् - स्थानमिदं विहगदलरवेण सततं मुखरं विराजते।

(च) सर्वथा - सत्यरक्षायै सर्वथा यतनीयम्।

प्र–6 (अ) अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत–

(क) उपरि - उत्पीटिकायाः उपरि चषकं स्थापय।

(ख) आदानम् - स्तेयवस्तूनाम् आदानं न युक्तम्।

(ग) परकीयम् - परकीयं जीवनं न शोभते साधुजनाय

(घ) विषमता - विषमता प्रस्तरस्य धर्मः।

(ङ) व्यक्तिगतम् - व्यक्तिगतं यत्किञ्चिदपि सदैव गोपयेत् पुरुषः।

(च) आरोहः - सरलो नास्ति नगारोहः।

(आ) अधोलिखितपदानां समानार्थकपदानि पाठात् चित्वा लिखत–

मार्गे अविरतम अध्यापने अवदानम् यथेष्टम् मनसि

(क) शिक्षणे - अध्यापने

(ख) पथि - मार्गे

(ग) हृदय - मनसि

(घ) इच्छानुसारम् - यथेष्टम्

(ङ) योगदानम् - अवदानम्

(च) निरन्तरम् - अविरतम्

व्याकरण

प्र–7 (अ) अधोलिखितानां पदानां लिङ्ग, विभक्ति, वचनं च लिखत–

अ. पदानि लिङ्गम् विभक्तिः वचनम्

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्

(क)	धूलिम्	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
(ख)	नाम्नि	**नपुंसकलिङ्गम्**	सप्तमी	एकवचनम्
(ग)	अपरः	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
(घ)	कन्यानाम्	स्त्रीलिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ)	सहभागिता	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
(च)	नापितैः	पुंलिङ्गम्	तृतीया	बहुवचनम्

(आ) उदाहरणमनुसृत्य निर्देशानुसारं लकारपरिवर्तनं कुरुत–

यथा – सा शिक्षिका अस्ति। (लङ्लकारः) सा शिक्षिका आसीत्।

(क) सा अध्यापने संलग्ना भवति। (लृटलकारः)

उत्तर– सा अध्यापने संलग्ना भविष्यति।

(ख) सः त्रयोदशवर्षकप्लः आसीत्।

उत्तर– सः त्रयोदशवर्षकल्पः अस्ति। (लङ्लकारः)

(ग) महिलाः तडागात् जलं नयन्ति। (लोट्लकारः)

उत्तर–महिलाः तडाहात् जलं नयन्तु।

(घ) वयं प्रतिदिनं पाठं पठामः। (विधिलिङ्ग)

उत्तर–वयः प्रतिदिनं पाठं पठेम।

(ङ) यूयं किं विद्यालयं गच्छथ? (लृटलकारः)

उत्तर–यूयं किं विद्यालयं गमिष्यथ?

(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहं गच्छन्ति।(लङ्लकारः)

उत्तर– ते बालकाः विद्यालयात् गृहं अगच्छन्।

द्वादशःपाठः

कः रक्षति कः रक्षित

कठिन शब्दार्थाः

- विधुदभावे - बिजली के न होने पर
- स्वेदधारा - पसीने की धाराएँ
- आरक्षिविभागजना - पुलिस विभाग के लोग
- शुष्कवृक्षेण - सूखे पेड़ से
- अपेक्ष्यते - आशा की जाती है
- मृत्रिकायाम् - मिट्टी से
- अपसार्य - हटाकर
- निमज्जिता - डुबकी लगाकर
- अवकरकण्डोले - कूड़ादान में
- स्यूतानि - प्लास्टिक की थैलियाँ

शब्दार्थाः

- पीडितः - परेशान
- निखिला - सारी

- नभसि - आकाश में
- वपुः - शरीर
- क्षिप्यते - फेंका जा रहा है
- पिहिते - ढके हुए

अभ्यासः

साहित्य

प्र-1 प्रश्नानामुत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) केन पीडितः वैभवः बहिरागतः?

उत्तर-विद्युदभावेन

(ख) भवनेत्यादीनां निर्माणाय के कर्त्यन्ते?

उत्तर-वृक्षाः

(ग) मार्गे किं दृष्ट्वा बालाः परस्परं वार्तालाप कुर्वन्ति?

उत्तर-अवकरभाण्डारम्

(घ) वयं शिक्षिताः अपि कथमाचरामः?

उत्तर-अशिक्षिता इव

(ङ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् कस्य कृते महती क्षतिः भवति?

उत्तर- पर्यावरणस्य

(च) अद्य निदाघतापतप्तस्य किं शुष्कतां याति?

उत्तर- तालु

प्र-2 पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत-

(क) परमिन्दर् गृहात् बहिरागत्य किं पश्यति?

उत्तर- परमिन्दर् गृहात् बहिरागत्य पश्यति यत् वायुवेगः तु सर्वथा अवरुद्धः।

(ख) अस्माभिः केषां निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते?

उत्तर- अस्माभिः बहुभूकिमभवनानां भूमिगतमार्गाणां मेट्रोमार्गाणाम् उपरिगमिसेतूनां च निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते।

(ग) विनयः संगीतामाहूय किं वदति?

उत्तर– विनयः संगीतामाहूय **महोदये कृपां कुरु मार्गे भ्रमदभ्यः** वदति |

(घ) रोजलिन् आगत्य किं करोति?

उत्तर– रोजलिन् आगत्य बालैः साकं स्वक्षिप्तमवकरं मार्गे विकीर्णमन्यदवकरं चापि संगृह्य अवकरमण्डले पातयति।

(ङ) अन्ते जोसेफः पर्यावरणक्षायै कः उपायः बोधयति?

उत्तर– अन्ते जोसेफः पर्यावरणरक्षायै कथयति यत् तेषां पितॄणां शिक्षकाणां च सहयोगेन प्लास्टिकस्य विविधपक्षाः विचारणीयाः । तथा च पर्यावरेण साकं पशवः अपि रक्षणीयाः।

प्र–3 रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) जागरूकतया एव स्वच्छताऽभियानमपि गतिं प्राप्स्यति?

उत्तर– केन प्रकारेण एव स्वच्छताभियानमपि गतिं प्राप्स्यति?

(ख) धेनुः शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादति स्म?

उत्तर– धेनुः केन सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादति स्म।

(ग) वायुवेगः सर्वथाऽवरुद्ध: आसीत्?

उत्तर– किं सर्वथावरुद्धः आसीत्?

(घ) सर्वे अवकरं संगृह्य अवकरकण्डोले पातयन्ति?

उत्तर– सर्वे अवकरं संगृह्य कुत्र पातयन्ति?

(ङ) अधुना प्लास्टिकनिर्मितानि वस्तूनि प्रायः प्राप्यन्ते?

उत्तर– अधुना प्लास्टिकनिर्मितानि किं प्रायः प्राप्यन्ते?

(च) सर्वे नदीतीरं प्राप्ताः प्रसन्नाः भवति?

उत्तर– सर्वे किं प्राप्ताः प्रसन्नाः भवन्ति?

व्याकरण

प्र–4 सन्धिविच्छेदं पूरयत–

(क) ग्रीष्मर्तौ = ग्रीष्म + ऋतौ

(ख) बहिरागत्य = बहिः + आगत्य

(ग) काञ्चित् = काम् + चित्

(घ) तद्वनम् = तत् + वनम् / तद् + वनम्

(ङ) कलमेत्यादीनि - कलम + इति + आदीनि

(च) अतीवानन्दप्रदोऽयम् - अतीव + आनन्दप्रदः + अयम्

प्र–5 विशेषणपदैः सह विशेष्यपदानि योजयत–

काञ्चित्	शान्तिम्
स्वच्छानि	गृहाणि
पिहिते	अवकरमण्डले
स्वच्छता	स्वास्थ्यकरी
गच्छन्ति	मित्राणि
अन्यत्	अवकरम्
महती	क्षतिः

प्र–6 शुद्धकथनानां समक्षम् आम् अशुद्धकथनानां समक्षं च न इति लिखत–

(क) प्रचण्डोष्मणा पीडिताः बालाः सायंकाले एकैकं कृत्वा गृहाभ्यन्तरं गताः।- न

(ख) मार्गे मित्राणि अवकरभाण्डारं यत्र–तत्र विकीर्णं दृष्ट्वा वार्तालापं कुर्वन्ति।- आम्

(ग) अस्माभिः पर्यावरणस्वच्छतां प्रति प्रायः ध्यानं न दीयते। - आम्

(घ) वायुं विना क्षणमपि जीवितुं न शक्यते। - आम्

(ङ) रोजलिन् अवकरम् इतस्ततः प्रक्षेपणात् अवरोधयति बालकान्। - न

(च) एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वनं सुपुत्रेण कुलमिव दह्यते। - न

(छ) बालकाः धेनुं कदलीफलानि भोजयन्ति। - आम्

(ज) नदीजले निमज्जिताः बालाः प्रसन्नाः भवन्ति। - आम्

प्र–6 घटनाक्रमामनुसारं लिखत–

(क) उपरितः अवकरं क्षेप्तुम् उद्यतां रोजलिन् बालाः प्रबोधयन्ति।

(ख) प्लास्टिकस्य विविधापक्षान् विचारयितुं पर्यावरणसंरक्षेणन पशूनेत्यादीन् रक्षितुं बालाः कृतनिश्चयाः भवन्ति।

(ग) गृहे प्रचण्डोष्मणा पीडितानि मित्राणि एकैकं कृत्वा गृहात् बहिरागच्छन्ति।

(घ) अन्ते बालाः जलविहारं कृत्वा प्रसीदन्ति।

(ङ) शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादन्तीं धेनुं बालकाः

कदलीफलानि भोजयन्ति।

(च) वृक्षाणां निरन्तरं कर्तनेन, ऊष्मावर्धनेन च दुःखिताः बालाः नदीतीरं गन्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति।

(छ) बालैः सह रोजलिन् अपि मार्गे विकीर्णमवकरं यथास्थानं प्रक्षिपति।

(ज) मार्गे यत्र–तत्र विकीर्णमवकरं दृष्ट्वा पर्यावरणविषये चिन्तिताः बालाः परस्परं विचारयन्ति।

ANSWER:

(ग) गृहे प्रचण्डोष्मणा पीडितानि मित्राणि एकैकं कृत्वा गृहात् बहिरागच्छन्ति।

(च) वृक्षाणां निरन्तरं कर्तनेन, ऊष्मावर्धनेन च दुःखिताः बालाः नदीतीरं गन्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति।

(ज) मार्गे यत्र-तत्र विकीर्णमवकरं दृष्ट्वा पर्यावरणविषये चिन्तिताः बालाः परस्मरं विचारयन्ति।

(क) उपरितः अवकरं क्षेतुम् उद्यतां रोजलिन् बालाः प्रबोधयन्ति।

(छ) बालैः सह रोजलिन् अपि मार्गे विकीर्णमवकरं यथास्थानं प्रक्षिपति।

(ङ) शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादन्तीं धेनुं बालकाः कदलीफलानि भोजयन्ति।

(ख) प्लास्टिकस्य विविधापक्षान् विचारयितुं पर्यावरणसंरक्षणेन पशूनपि रक्षितुं बालाः कृतनिश्चयाः भवन्ति।